

A PÁKOZDI CSATA, 1848. SZEPTEMBER 29.¹

The Battle of Pákozd, 29 September 1848

The paper gives a survey of the first big battle of the 1848–1849 Hungarian War of Independence, the one fought at Pákozd on 29th September 1848, by using Hungarian and Croatian official reports, diaries and memoirs of officers and soldiers of both sides, as well as Hungarian letters and newspaper reports.

After briefly describing the political and military events in late September 1848, from the appointment of Ferenc Lamberg as commander-in-chief until the war council of Sukoró; the paper presents the order of the Hungarian army. The author states that the Hungarian army was suitably located and its position served the purpose of repelling the enemy. The attack order by Lieutenant General and Croatian Ban Josip Jellačić is also presented in the paper.

Subsequently the paper gives an account of the fight between the Hungarian right wing and the Croatian left wing, using Croatian sources such as the operations records of the Kempen Division, the memoirs of Major General Josef Neustaedter, and the diary of one of Jellačić's adjutants Count Wilhelm Hompesch. Then the fight between the Hungarian right wing and the Croatian left wing is presented with the help of Hungarian sources. The sources of the two parties clearly show that Hungarian troops stopped the Croatian attack, moreover, the successful counter-attack of the Hungarians put the enemy in a critical situation. A distinct sub-chapter describes the incident that took place at the village Pátka, behind the Kempen Division. The villagers here became so enthusiastic after a Hungarian national guard unit turned up that they attacked the Croatian baggage waggons in Pátka.

The paper describes the fight between the two centres next, by using Hungarian sources first, then Croatian ones. There was no actual close combat in this region because the Hungarian infantry and artillery withdrew from the attacking Croats. Croatian units, on the other hand, did not reach the Hungarian lines because the fire of the Hungarian artillery stopped their attack. The author claims that the Hungarian army scored a knock-out in the centre.

There is a distinct sub-chapter dealing with the losses of the two parties. When considering the number of participants, the number casualties were not high: there were about 45-50 dead on both sides, the Croats had 120 wounded, the Hungarians had at least forty, and there were thirty prisoners taken on both sides.

The author states that the Hungarian infantry did better in close combat than the Croatian one, and the Hungarian artillery was completely superior to that of the Croats. This was an important achievement because a big part of the Hungarian infantry- and artillery-troops had to fight in the battle after only a few month or week long training. The Croatian cavalry did not have to face fire, and Hungarian hussars took part in close combat only in the right wing against Croatian infantry. The performance of the Croatian general staff was poor. This statement is proved by the fact that one of the divisions of the Croatian forces did not even arrive in the battlefield. The Hungarian command, on the other hand, reacted well and in the right time to every problem in the battlefield. Despite the absence of the Hartlieb Division, Jellačić could or could have used more than 36000 men in the battlefield. The Hungarian left wing and reserve, positioned on the other side of Lake Velence, did not have to enter combat. If we do not count these men, the Hungarian commander-in-chief, János Móga, defended their position with about 10 000 men and repelled an enemy three and a half times bigger in number.

¹ A tanulmány első, jegyzetek nélküli, rövidebb változatát lásd: *Hermann* 2010.

After the battle the two parties signed a truce, then Jellačić ordered his troops towards Győr on 1st October. The Battle of Pákozd, sometimes called Hungarian Valmy, proved that the armed forces of the country are able and ready to stop the enemy attacking Hungary.

Róbert Hermann DsC, scientific deputy of the commander of the Hungarian Military History Institute and Museum; main research area: revolutions of 1848–49, military history of the Hungarian Revolution and War of Independence. E-mail: hermann.robert@mail.militaria.hu

Keywords: Battle of Pákozd, Hungarian War of Independence 1848–1849, Autumn Campaign 1848, Hungarian-Croatian Relations, Josip Jellačić, János Móga, Honvéd Army, Imperial Royal Army, Military Border, Military Memoirs

„Ez volt az első nap, mely a körülményekhez mérve teljesen kielégítő, részint mert meggyőzött bennünket, hogy a seregekre bízvást lehet számolni, és azok tisztikarára, részint, mert valamint a mi seregünknek a szerencsés eredmény morális erejét nevezetesen felemelte, úgy lehangolta büszke magabízottságát az ellenségnek” – írta 1848. szeptember 29-én, közvetlenül az aznap esti csata után Csány László, a dunántúli magyar haderő kormánybiztosa a végrehajtó hatalmat gyakorló Honvédelmi Bizottmánynak.² Hasonlóan értékelte az eseményeket a nemzetgyűlés képviselőháza által kiküldött három biztos, Luzsénszky Pál báró, Bónis Sámuel és Asztalos Pál is: „Egyébiránt, aggodalmaink, ha lehettek volna is eddig, a tegnapi nap által eloszlattak, mindenki megtette kötelességét a vezértől kezdve az utolsó emberig, minden különbség nélkül. Szeptember 29-e kiszámíthatatlan következésű nap; e csata döntött hazánk sorsa felett, nemzeti önállásunk első alapköve tegnap tétetett le, az elestek vérével erősítve, minden ármány és viharok ellen.”³ Mitől vált ilyen nagy jelentőségűvé ez a csata, amely 1848. szeptember 29-én reggel 9 és délután 3 óra között a Velencei-tó északi partján, a Pákozd – Sukoró – Pátka háromszögben lezajlott?

A pákozdai csata egyike a magyar történelem legtöbbet emlegetett összecsapásainak, amiben kétségkívül szerepe volt annak a ténynek, hogy 1951–1991 között e csata évfordulója volt a Magyar Néphadsereg, majd a Fegyveres Erők, végül a Magyar Honvédség napja.

Ugyanakkor történelmi szakmai feldolgozására viszonylag későn, több mint száz évvel az események után történtek meg az első kísérletek. A csatáról szóló magyar hadijelentés ugyan már 1848 októberében napvilágot látott a hivatalos *Közlöny* hasábjain, s a többi lapban is jelent meg egy-két szemtanúi beszámoló a történekről, de a másik oldal dokumentumai, így például Jellačić hadijelentései hosszú időre kéziratban maradtak. Miután a csata – minden utólagos császári/osztrák büvészkedés dacára – magyar sikerrel zárult, nem készült róla hivatalos cs. kir. összefoglaló munka sem; nem úgy, mint az 1848–1849. téli, illetve az 1849. nyári hadjáratról.

Fontos források lehetnének a részt vevő alakulatok ezredtörténetei – csak hogy a csatában részt vevő cs. kir. alakulatok döntő többsége határőregység volt – ezek közül viszont csak egyetlen ezredről készült részletes alakulattörténeti összefoglaló.⁴ A lovassági

² Közli KLÖM XIII. 54–55. o.; Csány 1998. I. 333–334. o.; Hermann 2010. 60–61. o.

³ Közli KLÖM XIII. 55–56. o.; Görgey – Katona 1980. 193–196. o.; Hermann 2010. 64–65. o.

⁴ Bach 1853.

csapatok ezredtörténeteit ugyan többnyire megírták, de miután a cs. kir. lovassági támadás összeomlott a magyar tüzéség csapásaitól, ezekből a munkákból is csupán e tényt regisztrálhatjuk.

Az első magyar összefoglaló Klapka György vezérőrnagy 1851-ben, Lipcsében megjelent kétkötetes munkájában látott napvilágot. Klapka azonban nem volt szemtanúja a történeteknek, leírása rövid, felszínes és pontatlan; tőle származik az a hosszan vándorló tévedés is, mintha a magyar balszárny a Velencei tó északi partján állt volna fel.⁵ Nagyjából őt követte Irányi Dániel és Charles-Louis Chassin francia nyelvű összefoglalója, Wilhelm Rüstow, a svájci hadtörténész németül, majd magyar fordításban napvilágot látott munkája.⁶ Horváth Mihály nagy műve is Klapka nyomán indult el; igaz, Horváth Móga hadijelentését is használta.⁷ Szeremlei Samu a csata rövid leírása mellett rövid bibliográfiát is adott annak forrásairól.⁸

A későbbi magyar összefoglalók írói közül Gelich Rikárd már használta a 60. gyalogezred történetét, illetve Ivánka Imre 1881-ben megjelent emlékiratát.⁹ Teljesen zavaros leírást adott Rónai Horváth Jenő két összefoglalója: a csatában jelen nem lévő Hartliebot tette meg a horvát balszárny, s a horvát balszárnyat vezénylő Kempent a jobbszárny vezérének.¹⁰ Klapka, Rüstow és Horváth verziójához tért vissza Breit József.¹¹ Az ezzel egy időben Gracza György tollából megjelent nagyszabású ponyva néhány romantikus hangvételű általánosság mellett meglegedett Móga hadijelentése közlésével.¹² Gyakorlatilag egyetlen mondatban foglalta össze a csata történetét a millenniumi reprezentatív összefoglaló szerzője, Márki Sándor – ugyanakkor nála tűnik fel először az 1792. szeptember 20-i valmy-i francia győzelemmel kapcsolatos párhuzam.¹³ Üdítően kiemelkedik a semmitmondó és pontatlan leírások sorából Károly János Fejér megye történetéről frott mo-

⁵ *Georg Klapka: Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849.* Leipzig, 1851. I. k. 40–43. o.

⁶ *Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története 1847–1849.* Ford. Szoboszlai Margit. S. a. r. Spira György. Budapest, 1989. II. k. 37–38. o. (az eredeti francia kiadás 1860-ban jelent meg); *Wilhelm Rüstow: Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849.* Band I. Zürich, 1860. 96–98. o.; *Wilhelm Rüstow: Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története.* I. k. Ford. Vértesi Arnold. Pest, 1866. 55–56. o. V. ö. *Wilhelm Rüstow: Die Feldherrnkunst des neunzehnten Jahrhunderts.* Zum Selbststudium und für Unterricht an höheren Militärschulen. Zweite umgearbeitete und bis Ende 1866 fortgeführte Auflage. Zürich, 1867. 689. o.

⁷ *Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben.* I. kiadás. Genf, 1865. I. k. 534–537. o.; *Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben.* 2. kiadás. Budapest, é. n. I. k. 464–467. o. (A munkának két második kiadása van, a másik 1871-es kiadású. A két szöveg megegyezik, a lapszámozás nem.)

⁸ *Szeremlei Samu: Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéről.* Pest, 1868. I. k. 226–227. o.

⁹ *Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben.* Budapest, é. n. [1882.] I. k. 227–230. o.

¹⁰ *Rónai Horváth Jenő: Az ujjabkori hadviselés történelme.* Budapest, 1891. 403–404. o.; *Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története.* II. k. A mohácsi véstől a legújabb korig. Budapest, 1897. 491–492. o.

¹¹ *Breit József: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harczának katonai története.* 2. kiadás. Budapest, 1930. I. k. (A szöveg az első, csak a szerző monogramjával 1898-ban Budapesten megjelent kiadás újratördelt változata.)

¹² *Gracza György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története.* Budapest, é. n. II. k. 265–267. o.

¹³ *Márki Sándor: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története.* In: *Szilágyi Sándor* (szerk.): *A magyar nemzet története* X. k. Budapest, 1898. 139. o.

nográfiajának vonatkozó része: úgy tűnik, ő volt az egyetlen, aki az addigi szerzők közül nemcsak közölte, de el is olvasta Móga hadijelentését.¹⁴

A két világháború közötti hadtörténetírás semmi érdemit nem produkált a csata történetéről, holott ekkor a bécsi Kriegsarchiv anyaga már hozzáférhetővé vált. A korszak reprezentatív hadtörténeti összefoglalójában közölt csatatérképen szinte minden adat téves, a csataleírás pedig Rónai Horváth Jenőét követi.¹⁵

A centenárium alkalmából Ajtay Endre a Magyar Honvédség lapjában, a *Honvéd*-ban publikált egy hosszabb cikket, majd Borus József a *Katonai Figyelő* hasábjain írta meg a csata krónikáját.¹⁶ Varga János az 1848. őszi népfelkelő és gerillaharcokról írott monográfiájában több, addig kiadatlan okmányt, illetve a korabeli sajtóban megjelent tudósítást használt fel, emellett ő volt az, aki elsőként hasznosította a VII. hadtest utólagos hadműveleti naplójának a csatára vonatkozó részét.¹⁷ Néhány év múlva ez a részlet meg is jelent a magyar hadtörténeti szöveggyűjteményben,¹⁸ s ennek alapján dolgozta fel a magyar jobbszárny harcát Márkus László is, Guyon Richárdról szóló életrajzában.¹⁹

Az első igazi szaktanulmányt Jenei Károly tette közzé a *Fejér Megyei Szemle* hasábjain. Jenei feldolgozta a hozzáférhető magyar sajtótudósításokat, kiadott leveleket, emlékirat- és naplóirodalmat, de a csata történetét alapvetően a VII. hadtest utólagos hadműveleti naplója alapján beszélte el.²⁰ Nagyjából ezt a forrásbázist hasznosította Erdős Ferenc Fejér megye 1848–1849-es történetét feldolgozó nagyszabású tanulmánya, majd ennek alapján készült kismonográfiája.²¹ Inkább csak pontatlanságai miatt érdemel említést Nemeskürty István műve; Kiss Ernő ezredest teszti meg a magyar balszárny parancsnokának, s teljes egészében elfeledkezik a honvédtüzérség szerepéről.²² A Batthyány-kormány hadseregszervező munkájának eredményeként tárgyalta a csatát Urbán Aladár népszerű összefoglaló munkája, amely ismét felhívta a figyelmet arra, hogy Pákozdi jelentősége a magyar szabadságharc szempontjából ugyanaz volt, mint Valmyé a francia forradalom szempontjából.²³ Urbán egy angol nyelvű tanulmányában is használta a Valmy-Pákozdi

¹⁴ Károly János: Fejér vármegye története. A megye közönsége iránti tiszteletből írta – székesfejevári kanonok, bátai cz. apát, megyebizottsági tag. Székesfehérvár, 1898. II. k. 571–577. o.

¹⁵ Berkó István – Gyalóky Jenő – Markó Árpád – Pilch Jenő: A magyar katona vitézségének ezer éve. Budapest, é. n. [1934.] II. k. 246–248. o. (A vonatkozó részt valószínűleg Berkó István írta).

¹⁶ Ajtay Endre: A velence-pákozdi ütközet. *Honvéd*. Katonai folyóirat, 3. (1948) 8–9. sz. 51–56. o.; Borus József: A pákozdi győzelem. *Katonai Figyelő*, 1951. 87–99. o.

¹⁷ Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Budapest, 1953. 125–143. o.

¹⁸ Nagy László – Rohonyi Gábor – Tóth Gyula (szerk.): Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. II. k. A vonatkozó részt összeállította Barta István. Budapest, 1955. 50–54. o.

¹⁹ Márkus László: Guyon Richárd. Budapest, 1955. 35–39. o.

²⁰ Jenei 1966. 5–27. o.

²¹ Erdős Ferenc: A polgári forradalom és szabadságharc története Fejér megyében 1848–1849. In: Farkas Gábor (szerk.): Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12. Székesfehérvár, 1978. 78–79. o.; Erdős Ferenc: Forradalom és szabadságharc Fejér megyében 1848–1849. Székesfehérvár, 1998. 163–169. o.

²² Nemeskürty István: „Kik érted haltak, szent Világszabadság”. A negyvennyolcas honvéd hadsereg katonaforradalmairól. Budapest, 1977. 227–231. o.

²³ Urbán Aladár: Pákozdi, 1848. Budapest, 1984. 162–180. o. Vö. Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973. 356. o.

párhuzamot.²⁴ A *Magyarország hadtörténete* vonatkozó részét Bona Gábor írta; ez is nagyjából e forrásokat használta.²⁵

A másik oldalon készült összefoglalók sokkal szerényebb igényűek. A már említett ezredtörténeti munkák mellett egyedül Joseph Neustaedter vezérőrnagynak, a horvát balszárny egyik dandárparancsnokának kései, s csak 1942-ben (!) napvilágot látott emlékirata foglalkozott nagyobb terjedelemben a csatával.²⁶ A különböző Jellačić-életrajzok eléggé szerény terjedelmet szenteltek csak a csata történetének, s legfeljebb arra tettek tétova kísérletet, hogy bebizonyítsák: a csata döntetlenül ért véget.²⁷ A centenáriumra megjelent osztrák összefoglaló is alapvetően Klapka és Rüstow elbeszélését követte.²⁸

Jelentősen bővítette a forrásanyagot a grazi horvát-osztrák történész, Ferdinand (Fredro) Hauptmann 1975-ben publikált kétkötetes munkája Jellačić magyarországi hadjárataról. Ennek első kötetében szisztematikus feldolgozását adta az 1848 márciusától 1848. október végéig terjedő eseménysornak (osztrák, horvát és magyar források alapján), s ami sokkal becsebb, közreadta Jellačić két segédtisztjének, Franz Hermann Dahlennek és Wilhelm Hompeschnek a naplóját, illetve a horvát-szlávon haderő utólagos hadműveleti naplóját.²⁹ 1995-ben Lenkefi Ferenc fordításában végre napvilágot látott a VII. hadtest utólagos hadműveleti naplójának teljes és pontos magyar fordítása; a hozzá írott kísérő tanulmány pedig tisztázta, hogy a hadműveleti napló inkább visszaemlékezésnek, mint elsődleges forrásnak tekinthető.³⁰ Ugyanebben az évben publikálta Spira György a bán két hadijelentését a csatáról.³¹ A 150. évfordulóra írott egyik tanulmányomban a magyar felállítás próbáltam rekonstruálni,³² s az azóta megjelent különböző tudományos és népszerűsítő munkáimban pedig már mindkét fél forrásanyagát igyekeztem bevonni a vizsgálatba. Szintén a 150. évfordulóra jelent meg Demeter Zsófia kötete, amely közreadta a csatára vonatkozó legfontosabb magyar elbeszélő források szövegét is.³³

A pákozdi csata egyike a szabadságharc legjobban dokumentált összecsapásainak, noha elsődleges forrás (hadijelentés, magánlevél) viszonylag kevesebb ismert róla, mint a

²⁴ *Aladár Urbán*: The Hungarian Valmy and Saratoga: The Battle of Pákozdi, the Surrender of Ozora, and their Consequences in the Fall of 1848. In: *Béla K. Király* (ed.): East European Society and War in the Era of Revolution, 1775–1856. War and Society in East Central Europe. Vol. IV. New York, 1984. 538–556. o.

²⁵ *Bona Gábor*: Szabadságharc 1848/49-ben. In: Magyarország hadtörténete. Főszerk. *Liptai Ervin*. Szerk. *Borus József*. Budapest, 1985. I. k. 465–467. o.

²⁶ *Neustaedter* 1942. II. 103–112. o.

²⁷ *Jaromir Hirtenfeld*: Ban Jellačić. Biographische Skizze. Wien, 1861. 38. o.; *M. Hartley*: The Man Who Saved Austria. The Life and Times of Baron Jellačić. London, 1912. 239–240. o.; *Ernest Bauer*: Joseph Graf Jellachich de Buzim Banus von Kroatien. Wien–München, 1975. 180–183. o.; *Walter Görlitz*: Jellačić. Symbol für Kroatien. Die Biographie. Wien–München, 1992. 123–124. o.

²⁸ *Rudolf Kiszling*: Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849. Mit Beiträgen von *M. Ehn*, *G. Hubka* und *Eduard Steinitz*. Wien, 1948. I. k. 225–226. o.

²⁹ *Hauptmann* 1975. I–II.

³⁰ *Hermann* 1995. 165–210. o.

³¹ *Spira György*: Jellačić regéi Pákozdról. *HK*, 108. (1995) 1. sz. 62–87. o. Újabb kiadása: *Spira* 2000. 144–177. o.

³² *Hermann Róbert*: Pákozdi kérdőjelek. In: Közlemények Székesfehérvár történetéből I. „Akit szolgáltak egy árva hon volt...” Az 1998. május 13-án, szeptember 29-én és november 12-én rendezett tudományos tanácskozási előadásai. Szerk. *Csurgai Horváth József* és *Demeter Zsófia*. Székesfehérvár, 2000. 123–154. o. Újabb, átdolgozott kiadása: *Hermann* 2008/a.

³³ *Demeter Zsófia*: A pákozdi győzelem. A Szent István Király Múzeum Közleményei B/48. Székesfehérvár, 1998. 41–42. o.

későbbi nagy összecsapásokról. Jelen tanulmányban az ismert magyar és osztrák/horvát források alapján kísérlem meg rekonstruálni a csata történetét; fenntartva természetesen annak lehetőségét, hogy a zágrábi levéltári anyagból még újabb részletekre derülhet fény.

Az előzmények

Amikor kiderült, hogy Josip Jellačić horvát bán és cs. kir. altábornagy hadserege alig-ha fog parádében bevonulni a magyar fővárosba, Bécsben is a józanabb erők kerekedtek felül. Szeptember 25-én az uralkodó minden Magyarországon található fegyveres erő főparancsnokává nevezte ki Lamberg Ferenc gróf altábornagyot, pozsonyi hadosztályparancsnokot. Batthyány Lajos gróf, miniszterelnök abban reménykedett, hogy Lamberg meg fogja állítani Jellačićot, s mivel úgy tudta, hogy az altábornagy a táborba megy, ő maga is oda sietett, hogy ellenjegyezze Lamberg kinevezését.

Mivel a magyar táborban nem találta Lamberget, szeptember 27-én futárt küldött a bán székesfehérvári főhadiszállására, aki magával vitte Lamberg kinevezésének nyomtatott példányát. Jellačić – az előző hetek Bécsből kapott biztatásai után – nemigen hitt a küldetésben; azonban a futár ahhoz időben érkezett, hogy a bán visszavonja a másnapra már kiadott támadási parancsot. „Holnap nem menetelünk” – szölte a rövid visszavonó utasítás.³⁴ Lamberg kinevezésének hitelességét tisztázandó, abba is beleegyezett, hogy 24 órás fegyverszünetet kössenek.

A 24 óra azonban anélkül telt el, hogy Lamberg a táborba érkezett volna. Így Jellačić vezérkari főnöke, Karl Zeisberg vezérőrnagy szeptember 28-án délután megküldte a 29-re szóló diszpozíciókat a csapatoknak.³⁵ Jellačić ezen a napon értesítette a Szlavóniából betört, s Baranya és Tolna megyén át felfelé vonuló, Karl Roth vezérőrnagy vezette hadosztályt is, hogy nem kell sietnie, hanem elég, ha Székesfehérvárra vonul, ott beszállásol, miközben a bán már bizonyára Budán lesz.³⁶

Lamberg ugyanis a fővárosba utazott, ahol – miután Batthyány távollétében az országgyűlés Kossuth Lajos indítványára törvénytelennek nyilvánította kiküldetését – szeptember 28-án, a hajóhídon a felbőszült tömeg áldozatául esett. Ennek híre a magyar táborba csak szeptember 28-án este érkezett meg, a horvát hadsereg pedig szeptember 29-én a sukorói dombok felé tartva értesült az eseményről.³⁷

Szeptember 27-én a magyar képviselőház a dunántúli sereget a harc felvételére utasította. A szeptember 28-i sukorói haditanácson az országgyűlés által kiküldött biztosok követelték a megütközést. Olyan szenvedélyes vita bontakozott ki, hogy már-már attól lehetett tartani, a hadsereg harc nélkül felbomlik. A Zrínyi-szabadcsapat parancsnoka, Perczel Mór egyenesen „fekete-sárga méhelynek” nevezte a seregben szolgáló cs. kir. tiszteket, mire mind Móga, mind tisztjei lecsatolták kardjukat. A helyzetet Batthyány mentette meg. Javaslatára Móga vállalta, hogy ha Jellačić másnap támadna, visszaveri a horvát

³⁴ Fligely fogalmazványa. 171/op. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-9-142.

³⁵ Zeisberg fogalmazványa, az utolsó pont Denkstein kézírása. 172/op. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A. resp. I. AK. u. J. 1848-9-144.

³⁶ Zeisberg fogalmazványa. 173/op. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-9-145.

³⁷ *Urbán Aladár*: Néptételek Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások. In: *Uő*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára) Budapest, 2009. 151–199. o.

sereget. A haditanács után két tiszt hozta a hírt, hogy Lamberget meggyilkolták. A hadsereg vezetése és a kormánybiztosok attól tartottak, hogy a hír megzavarja a szerezredi tiszteket, s a másnapi csata előtt elhagyják alakulataikat. Ám csupán egyetlen törzstiszt jelezte kilépési szándékát.³⁸

Batthyány ezután – hasonló aggodalmaktól vezetettve – szeptember 28-áról 29-ére virradó éjjel a horvát táborba ment, s igyekezett rávenni a bánt, hogy Lamberg megérkezéséig álljon el a további előnyomulástól. A szeptember 29-én reggel folytatott megbeszélésen Jellačić azonban elutasította a felhívást, s megindította csapatait a pátkai és sukorói dombokon felállított magyar sereg ellen. Ebben az is közrejátszott, hogy – akárcsak Nagykanizsánál – Székesfehérvár környékén sem tudta folyamatosan értelmezni csapatait, hiszen az előző hetekben a magyar hadsereg alaposan kiélte a környéket.³⁹

A magyar felállítás

A magyar hadsereg létszámát körülbelül 17 500 főre, 2060 lóra és 42 lövegre tehetjük; négy felszeretlen löveg a tartaléknál volt. A horvát hadseregről szeptember 27-én készített kimutatás 51 557 főben, ezen belül 48 234 harcképesben állapítja meg a sereg létszámát. Korábban úgy véltem, hogy ebben nagy valószínűséggel a Roth-hadosztály létszáma is benne van. (Ez utóbbi leszámításával 43 189 fő, ezen belül 39 098 harcképes személy marad.) A szeptember eleji kiinduló létszámokat a szeptember 23-i, az alakulatokat részletesen feltüntető harcrend adataira vetítve azonban nem tűnik valószínűtlennek, hogy a szeptember 27-i létszámkimutatás csak a bán közvetlen parancsnoksága alatt lévő erőkre vonatkozik.⁴⁰ A sereg 48 három- és hatfontos löveggel, valamint 12 röppentyűvel (rakétával) rendelkezett.⁴¹ A még ennek leszámításával is jelentős túlerővel rendelkező főerők Karl Vinzenz Hartlieb altábornagy vezette hadosztálya, körülbelül 14 000 fő, 12 löveg (közte egy hatfontos üteg) azonban késve indult, s csak a csata után érkezett meg a harcmezőre. A horvát haderő még így is túlerőben volt, de e számbeli túlsúlyt a magyar tüzérség fölénye kiegyenlítette.

A magyar jobbszárny a Velencei-tó északi partján, a lovasberényi úttól délre állt fel. Móga ide helyezte gyalogsága több mint egyharmadát, közte két szerezredi zászlóaljat. A drávai hadtest utólagos hadműveleti naplója szerint „a sokrétűen szabdalt, az országotat teljes hosszában éppúgy, mint Pátka körzetét teljesen uraló térszín e szárny állásának annál is nagyobb tarthatóságot kölcsönzött, mivel azt az ellenség sem nagyobb lovas, sem tüzérségi tömegekkel nem támadhatta.”⁴² Az átszegendelt terep lehetetlenné tette a lovasság

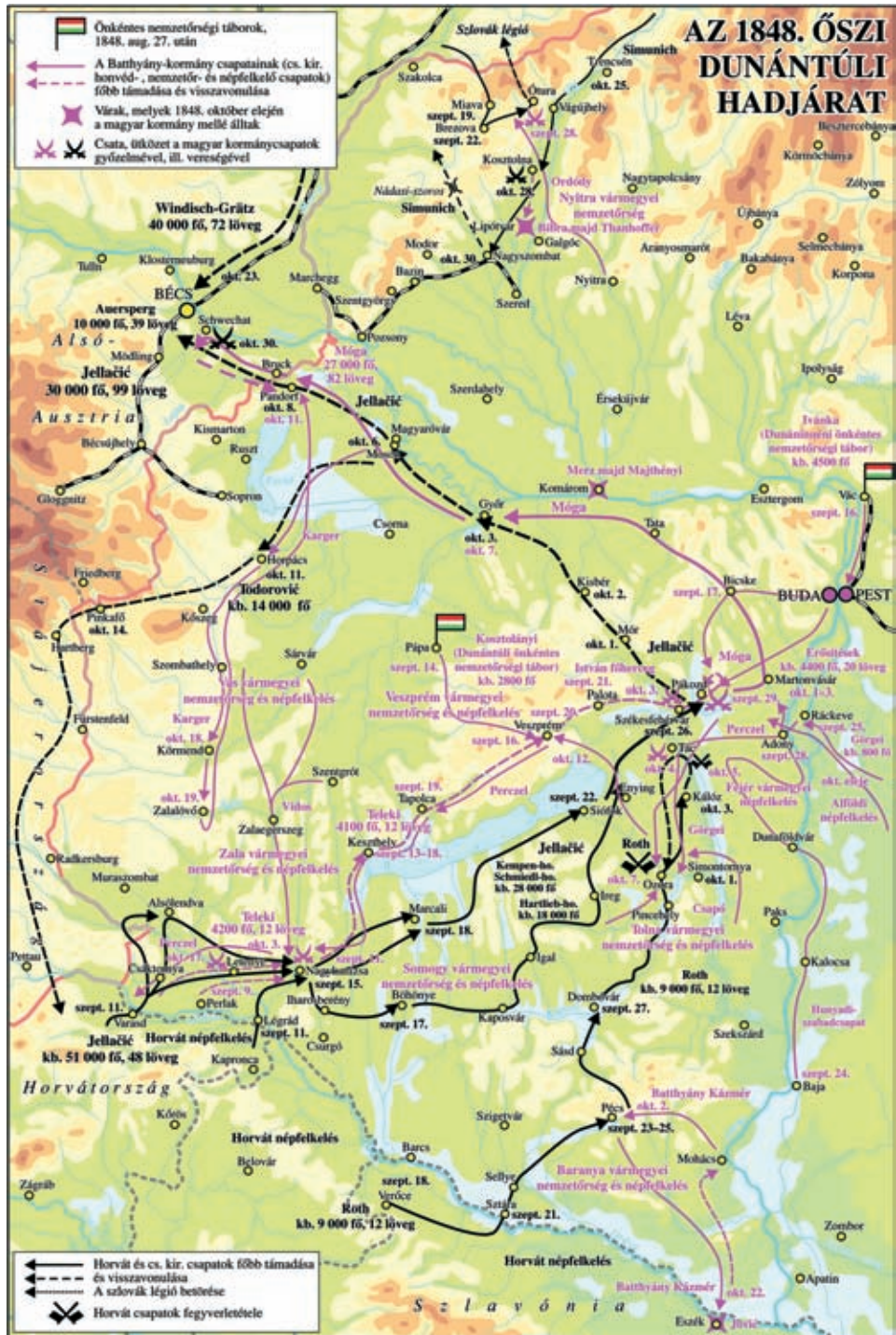
³⁸ A részletekre lásd: *Hermann* 2008/a. 82–90. o.

³⁹ Batthyány és Jellačić találkozájára lásd: *Hauptmann* 1975. I. 86–87. o., II. 27. és 222. o.; *Károlyi Árpád*: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok. Budapest, 1932. II. k. 178. o.; Batthyány elbeszélése alapján Idősb Szőgyény Marich László országbíró emlékiratai. Kiadják fiai. I. k. Budapest, 1903. 93. o. Batthyány szerepére részletesen lásd: *Urbán Aladár*: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála. Budapest, 2007. 374–381. o.

⁴⁰ Lásd a függelékelt!

⁴¹ Jellačić seregének létszámát lásd: Arhiv Hrvatske Akademije znanosti i umjenosti, Zagreb. Obstavština bana Josipa Jellačića. I-F/II-7. Hivatkozik rá *Spira* 2000. 145. o. 7. j. – Ezúton mondok köszönete Damir Karbić barátomnak, aki a harcrend másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

⁴² *Hermann* 1995. 186. o.

mozgását, viszont várható volt, hogy a horvát hadsereg itt indít nagyobb gyalogsági támadást. Mindössze két század huszár és 8 löveg támogatta a jobbszárny harcát.

A centrum a Pákozdi és Sukoró közötti magaslatokon foglalt állást. Ezen a szakaszon haladt át a Székesfehérvárról Budára vezető postaút, amelynek két oldalán vizenyős, mocsaras terep akadályozta a gyalogság mozgását. Az utólagos hadműveleti napló szerint „ez a terepszakasz azt az előnyt biztosította a magyar seregnek, hogy felállított útegeivel helyváltoztatás nélkül minden irányban teljesen uralhatta azt, s az elől fekvő és megszállt magaslatok közötti felfejlődés esetére a völgyben futó patak az ellenség döntő előrenyomulását csak a főúton tette lehetővé.”⁴³ Az ellenség a lovasságát is csak itt vethette be. Moga ezért ide helyezte tüzérsége több mint felét, 28 löveget. Két sorozredi, egy honvéd és egy önkéntes zászlóalj alkotta a gyalogságot, négy század huszár a lovasságot.

A balszárny a Velencei-tó déli partján, Gárdony és Agárd környékén állomásozott. Ezen a szakaszon is út haladt át, s a terepadottságok hasonlóak voltak az északi partéhoz. Miután az erre vezető út mindkét oldala vizes-mocsaras volt, az ellenséges támadás ebből az irányból aligha számíthatott sikerre: nem csoda, hogy a horvát haderő erre nem

⁴³ Hermann 1995. 186. o.

is indított támadást. Mőga itt szükség esetén aktív védelemre gondolt, erre mutat, hogy a 6 lövegen és az egy-egy honvéd, illetve önkéntes zászlóaljon kívül közel 600 huszárt vonultatott itt fel. Ez utóbbiakat szükség esetén viszonylag gyorsan át lehetett vinni a tó északi partjára.⁴⁴

A Velencénél álló tartalékokat egy szerezdi, egy honvéd- és három önkéntes zászlóalj, valamint 400 huszár alkotta.⁴⁵

A Velencei-tó déli partján lévő balszárnnyhoz viszonylag közel állt egy másik magyar csoportosítás is. Ennek a különítménynek a parancsnoka Görgei Artúr honvéd őrnagy volt. Görgei augusztus 27. óta a tiszáninenni önkéntes mozgó nemzetőrségi kerület szolnoki tábora, majd szeptember 24-étől a Csepel-sziget parancsnokaként működött. Ez utóbbi minőségében feladata az volt, hogy megakadályozza a Roth-féle hadosztály esetleges átkelését a Duna jobb partjára.

Görgei serege szeptember 26-án még csak a 600 főnyi jászkun önkéntes mozgó nemzetőrszászlóaljból és nyolc lövegből állott, de Batthyány még ezen a napon alá rendelte a Dunaföldvárrott állomásozó 1520 főnyi Hunyadi-szabadcsapatot is, s ezen a napon érkezett meg Lórévbe a 800 főnyi szabolcsi önkéntes mozgó nemzetőrszászlóalj is, újabb négy löveggel.⁴⁶ Szeptember 27-én Görgei a szabolcsiakat gőzhajón Dunaföldvárra szállította, s onnan a Hunyadi-szabadcsapat két századát, 500 főt, 4 löveget és a 9. (Miklós) huszárezred 2. őrnagyi osztályát Adonyba vezényelte.⁴⁷ Ugyanezen a napon Mőga arra utasította Görgeit, hogy minden rendelkezésére álló erejével támadja meg az ellenség jobbszárnnyát, mert másnapra, azaz szeptember 28-ára döntő csata várható Velencénél.⁴⁸

Szeptember 28-án a jászkun zászlóalj egy százada Tökölön, egy Szigetújfaluban, egy Ercsiben, egy Lórévnél állomásozott; az ercsi század kivételével mindegyik század mellett volt négy löveg is. Maga Görgei Adonyban települt a Hunyadi-csapat két századával.⁴⁹ Aznap este 5-6 óra között Görgei a Hunyadi-szabadcsapat 140-150 emberével Adonyból felderítésre indult. Egy 20 főnyi osztagot Velence, egy 60-70 főnyit Seregélyes felé küldött, ő maga pedig 80 fővel Sárosdra indult, ahová szeptember 29-én éjjel után érkezett meg. A Seregélyesre küldött csapatot további 40 fővel erősítette meg, s ennek biztosítására további 60 főt indított Szolgaegyházára. Görgei az általa vezetett osztaggal egészen Abáig hatolt előre, majd onnan tömeges népfelkelést hirdetett, s ennek szervezésére Abán, Sárkeresztúron „és a körül-fekvő, jóérzésű magyar nép lakta helységeekben” a Hunyadi-szabadcsapat összesen 30 közvitézét helyezte el, a többi 50 főt pedig a székesfehérvári országút figyelésére Soponyára rendelte.⁵⁰

Görgei Adonyból történt elindulása után, szeptember 28-án este 9 órakor Dunaföldvárról megérkezett a Hunyadi-csapat 3. százada, a 9. (Miklós) huszárezred 2. őrnagyi osztálya és 4 löveg, s 29-ére befutott a Hunyadi-csapat maradék három százada is.⁵¹ A források alapján

⁴⁴ A balszárnny diszlokációjával felállításával kapcsolatos problémákra lásd: *Hermann* 2008/a. 91–96. o.

⁴⁵ Lásd a függelékben!

⁴⁶ *Görgey – Katona* 1980. 165–166., 169–170., 172. o.

⁴⁷ *Görgey – Katona* 1980. 176–179., 189. o.

⁴⁸ Magyar fordításban közli *Görgey – Katona* 1980. 175. o.

⁴⁹ Görgei – Batthyány, Adony, 1848. szept. 28. Közli: Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. S. a. r. *Hermann Róbert*. (Millenniumi Magyar Történelem) Budapest, 2001. 47–48. o.

⁵⁰ *Görgey – Katona* 1980. 187., 189., 203., 213. o.

⁵¹ *Görgey – Katona* 1980. 189. és 225. o.; *László Károly*: Katonai életéből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között. S. a. r. *Pordán Illikó*. Budapest, 2001. 5–6. o.

nem egyértelmű, hogy a szintén Dunaföldváron lévő szabolcsi zászlóalj szeptember 29-én vagy 30-án tért-e vissza Adonyba, de úgy tűnik, már 29-én odaérkezett.⁵² Görgeinek tehát a jászkun (600 fő), a szabolcsi (800 fő) önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj, a Hunyadi-szabadcsapat (1500 fő), a 9. huszárezred 2. őrnagyi osztálya (202) fő, összesen 3100 fő, valamint 16 löveg állt a rendelkezésére szeptember 29-én estére.

Görgei célja az volt, hogy laza őrvonalat hozzon létre, amelyen Jellačić és Roth egymáshoz küldött futárai és szállítmányai fennakadnak. Ereje ahhoz kevés volt, hogy komolyabb zavart kelthessen bármelyik ellenséges oszlop műveleteiben, de egymástól történő elszigetelésükkel komoly szolgálatot tehetett a magyar főseregnek.⁵³

Emellett közeledett a fősereghez a bácskai hadszíntérről a 15. (2. székely) határőrezred 1. zászlóalja is. Ezt Batináról gőzhajó vitte Ercsiig vagy még följebb, de csak szeptember 30-án vagy október 1-jén csatlakozott a magyar táborhoz.⁵⁴

Észak felől is közeledett egy kisebb csapat a magyar főerőkhöz: a Zala megyéből kiindult tapolcai járási zászlóalj két százada Meszlényi József százados vezetésével szeptember 27. körül Nadapnál egyesült a fősereggel, a Vigyázó Ferenc őrnagy vezette három század viszont szeptember 28-án csak Magyaralmásig jutott, s innen indult szeptember 29-én Zámolyon át Pátka felé.⁵⁵

A magyar jobbszárny és a horvát balszárny harca – horvát szemmel

A bán, hadserege két és félszeres létszámfölényben lévén, szeptember 28-ára egyszerű menetparancsot adott ki, amely azonban már számolt a magyar ellenállással. Johann Kempen von Fichtenstamm vezérőrnagy hadosztályát a lovasberényi útra küldte azzal, hogy még aznap érje el Vált és Kajászószentpétert, elővédjével pedig Tordast. A másik két, a Schmidl- és a Hartlieb-hadosztálynak és a Sedelmayer ezredes alatt egyesített lovasságnak a Székesfehérvár–Pákozdi–Velence postaúton kellett előnyomulnia. A tó déli partjára egyetlen egységet sem küldött. Úgy tűnik, azt hitte, hogy egy átkaroló támadással szétzúzza a magyar jobbszárnyat, majd a Velencei-tóba szoríthatja a magyar sereget, vagy legalábbis a főváros felé űzheti vissza. Aznap a Schmidl-hadosztállyal és a lovas-sággal Martonvásárig, a Hartlieb-hadosztállyal Velencéig akart előnyomulni. Kempen és Schmidl hadosztályának, valamint a lovasdandárnak reggel 6, a Hartlieb-hadosztálynak

⁵² *Borcsik Salamon*: Töredék napló az 1848-ik év marc[ius] 15-étől 1849-ik év oktob[er] 3-ikáig a forradalmi hadjáratból. In: *Takács Péter* (szerk.): „de víg élet, s mily gyöngy élet...a honvédelet”. Mihálka Endre, Borcsik Salamon, Thóbiás Dani emlékiratai 1848/49-ből. Szerk. *Bene János, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Takács Péter*. Nyíregyháza, 2002. 177. o.; Thóbiás Dani hadnagy és segédtsízt naplótöredéke. Uo. 202–203. o. Thóbiás ugyanis egy nappal későbbre helyezi a zászlóalj Adonyból Dunaföldvára történt áthelyezését, így a szeptember 30-i visszatérési dátuma is téves lehet.

⁵³ *Görgey Artúr*: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. *Katona Tamás*. (Pro Memoria.) Budapest, 1988. I. k. 144–145. o.

⁵⁴ Csány október 1-jén Pázmándy Déneshez írott levelében már a táborban lévő alakulatként hivatkozott rá. *Csány* 1998. II. 335. o. Az alakulat felvonulására lásd: *Csikány Tamás*: A 15. (2. székely) határőr gyalogezred 1. zászlóalja Magyarországon 1848-ban. In: „...siessünk kedves magyar hazánkot megoltalmazni.” Székely határőrök a magyarországi hadszíntereken 1848-ban. Szerk. *Csikány Tamás*. (Timp – Militaria VIII. k.) Budapest, 2008. 156–157. o.

⁵⁵ Lásd erre Vigyázó 1848. november 4-i jelentését Kállay Ödönhöz, a vonatkozó részt közli: *Hermann* 2008/a. 110. o.

reggel 7 órakor kellett elindulnia.⁵⁶ A bán az indulást megelőzően, reggel 7 órakor fogadta Batthyányt, s egy órás „tárgyalás” után ő maga és főhadiszállása is elhagyta Székesfehérvárt.⁵⁷

Kempen csapatai reggel 6 órakor⁵⁸ – a parancs szerint – elindultak a lovasberényi úton. A hadosztály élén Josef Neustaedter vezérőrnagy dandárja, emögött Daniel Rastic ezredes dandárja haladt. Neustaedter dandárja elől az elővédén lévő huszárok visszavonultak, s a dandár lassan nyomult előre a pátkai réten a magyar arcvonal ellen. Elővédjét az ogulini és a szluini határőrezredek 3. zászlóaljából egyesített alakulat adta Resniczek százados vezetésével. Ezt követte a Terbuhovic őrnagy vezette ogulini „népségből” (lényegében népfelkelőkből) álló zászlóalj. A harmadik alakulat a bródi határőrezred 2. zászlóalja volt, amelyet Bogunovic százados vezetett. A dandár tüzérségét az 1. hatfontos üteg 6 lövege, lovasságát a báni huszárok egy százada alkotta. Ezzel egy időben a Roknić hadnagy által vezetett ogulini szerezsanok és az ogulini „népség” Leopold százados vezette két százada a főutat kísérő magaslaton nyomult előre a magyar állás előtti erdő ellen, s a magyar gyalogságot visszaszorította.⁵⁹

A két fél között reggel fél 10 és 10 óra között került sor a tényleges összecsapásra. A Kempen-hadosztály hadműveleti naplója szerint a csatárokat alkotó, Roknić százados vezette szerezsanok 44 főnyi osztaga (valószínűleg ide volt beosztva a likai ezred 57 főnyi szerezsan-osztaga is) az úttól jobbra lévő magaslatokon a magyarok előőrseibe ütközött. Roknić ezt jelentette Neustaedter vezérőrnagynak azzal, hogy legalább 9 osztálynyi (azaz 18 századnyi, tehát három zászlóaljnyi) sorgyalogosság és néhány üteg áll vele szemben. Roknićot azonban megcsalta a szeme, hiszen a magyar jobbszárnyon csupán két zászlóaljnyi sorgyalogosság állott, a többi gyalogos alakulat önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj volt. Roknić azonnal tűzharcba bonyolódott a magyar előőrsekkel. Rövidesen azt jelentette Neustaedternek, hogy ha nem kap erősítést, nem tudja magát tartani. Kempen erre utasította Neustaedtert, hogy küldjön erősítést Roknićnak.⁶⁰

A Kempen-hadosztály hadműveleti naplója szerint az ogulini határőrezred népfelkelőiből alakult Leopold-zászlóalj két századát küldték a szerezsanok támogatására. Ezalatt a Terbuhovic őrnagy vezette másik ogulini népfelkelő zászlóalj a magyar csatárokat szembeől megtámadta, azokat két magaslaton át a magyar jobbszárny főerejéig visszanyomta, s élénk tűzharcba elegendett. Ezalatt a Rezniczek őrnagy vezette, a 3. (ogulini) és a 4. (szluini) határőrezredek 3. zászlóaljjaiból alakított zászlóalj, valamint a 7. (bródi) határ-

⁵⁶ Lásd a diszpozíciót, ill. a hozzáfűzött kiegészítést: No. 172/op. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-9-144.; 1848-9-143. Lásd még: *Hauptmann* 1975. II. 27. o. (Dahlen naplója). – *Neustaedter* 1942. II. 103. o. szerint a Hartlieb-hadosztály azt az utasítást kapta, hogy csak a bán kimondott utasítására induljon el Székesfehérvárról. Ha Hartlieb kapott ilyen parancsot, akkor azt csak szóban kaphatta, mert a fennmaradt iratanyagban ennek nincs nyoma. Egyébként nincs erre utaló megjegyzés Hompesch és Dahlen naplóiban sem.

⁵⁷ *Hauptmann* 1975. II. 27. o. (Dahlen naplója), 222. o. (Hompesch naplója); *Neustaedter* 1942. II. 103–106. o. Ez utóbbi szerint „a perfid Batthyány” megjelenése okozta, hogy (általános alanyban) elfelejtették útbá indítani a Hartlieb-hadosztályt. A diszpozíció szerint viszont a Hartlieb-hadosztálynak reggel 7-kor, amikor Batthyány megjelent a bálnál, éppen el kellett volna indulnia.

⁵⁸ *Neustaedter* 1942. II. 106. o. reggel 8-ra teszi az indulást, a Kempen-hadosztály hadműveleti naplójában viszont egyértelműen 6 óra szerepel.

⁵⁹ Lásd erre a Kempen-hadosztály hadműveleti naplóját, magyar fordításban közli: *Hermann* 2008/a. 104–105. o.; *Hermann* 2010. 59–60. o.

⁶⁰ *Neustaedter* 1942. II. 107–108. o.

őrezred Bogunović százados vezette 2. zászlóalja és a Lončar hadnagy vezette 3. háromfontos gyalogüteg a magaslatokra hágott, hogy a magyarok jobb oldalába kerüljön. Erre mindkét oldalról tüzéségi tüzelés kezdődött, az ellenség kartáccsal lőtte a tömegben álló bródi zászlóaljat, amely erre visszavonult. Közben Szapáry Antal gróf és Ivánka Imre nemzetőr őrnagy megjelentek a harcmezőn, s kérték az ellenségeskedések leállítását, mire mindkét fél elhagyta a csatateret.⁶¹

Kempen délután 2 órakor Pátkáról írott hadijelentésében arról számolt be, hogy röviddel a harc kezdete után jelent meg nála Szapáry gróf, „és tiltakozott az ellenségeskedések folytatása ellen, biztosítván, hogy azok le lesznek állítva, és Batthyány gróf éppen evégből utazott Székesfehérvárra”. Szapáry nyomatékosan kérte Kempent, „hogy kerüljünk el minden vérontást, biztosítván arról, hogy az ellenségeskedések mindenféleképpen leállítatnak, amennyiben itt is befejezettek”. Kempen nem volt ellene ennek az ajánlatnak. Ám éppen a „tárgyalás” közepette mind ő maga, mind a közelében álló egységek kartáccstűzbe kerültek, mire ő is bevetette a tüzéségét. „Azonban az előnytelen terepviszonyok közül folyamatos tűzben egy oldalállásba kellett visszahúzódnom – írta –, amelyben jelenleg is vagyok, és pedig az ellenség által meg nem támadva, miután az, úgy tűnik, Velencén túl éppen ütközik.”⁶²

Jellačić egyik segédtisztjének, Wilhelm Hompesch grófnak a naplójából tudjuk, hogy a bán a centrumban lezajlott horvát támadás összeomlása után küldte őt futárként Kempenhez azzal, hogy állítsa le előnyomulását. Hompesch szerint akkor ért oda, amikor Kempen már túl volt a Szapáryval folytatott megbeszélésen, akinek egyébként megígérte, hogy a bán fegyverszüneti ajánlattal kapcsolatos válaszában megérkezéséig leállítja harcot; illetve, ekkor már az is megtörtént, hogy egy magyar üteg kartáccstüze rendetlenségbe hozta a 7. (bródi) határőrezred 2. zászlóalját. Miután Kempen erről délután 2-kor írt jelentést a bánnak, Hompesch ezt követően érkezhett. Kempen éppen csapatait rendezte, s előnyomulni készült. Hompesch ugyan az előnyomulás leállítására vonatkozó parancsot hozott a bántól, miután azonban Kempen állását kedvezőtlennek találta, felülbírálta a bán parancsát (!), s arra utasította Kempent, hogy szállja meg az állása előtt lévő magaslatokat.⁶³

Némileg másképp írja le a harcot Josef Neustaedter vezérőrnagy emlékirata. Eszerint miután megkapta Roknić jelentését arról, hogy nem tudja magát tartani, Neustaedter a jelenlévő Kempen utasítására a Terbuhović őrnagy vezette ogulini népfelkelő zászlóaljat küldte a magaslatokon jobbra, hogy az két osztálynyi (négy századnyi) gyalogságát csatárláncban a völgybe küldje, majd onnan a szemben lévő magaslatokra nyomuljon. Terbuhović azonban rövidesen maga is támogatást kért, mondván, a dandár támogatása nélkül nem tudja magát tartani. Neustaedter erre a 7. (bródi) határőrezred 2. zászlóalja élére állt, s jobbról (!) felfelé indult vele az említett magaslatra, s utasította a Leopold százados vezette ogulini zászlóaljat is, hogy kövesse. Miután azonban Leopoldnak nem volt lova, a lovon ülő Bermann bródi határőrszázadost rendelte az oguliniak élére. Neustaedter a bródi zászlóaljjal már a magaslat tetejére jutott, amikor egyszer csak megjelent néhány száz méterre tőle egy zöld szalonkabátot és polgári kalapot, oldalán kardot viselő ismer-

⁶¹ Lásd erre a Kempen-hadosztály hadműveleti naplóját, magyar fordításban közli: *Hermann* 2008/a. 104–105.o.; *Hermann* 2010. 59–60. o.

⁶² KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-9-174. Német eredetiben közli: *Hauptmann* 1975. II. 145. o.; magyar fordításban közli: *Hermann* 2010. 59. o.

⁶³ *Hauptmann* 1975. II. 223–224. o. (Hompesch naplója).

retlen, aki hevesen integetett. Neustadter segédtisztjét Botthausert küldte az illetőhöz, aki a tábornokhoz invitálta az ismeretlent. A polgári ruhás lovas Szapáry Antal gróf volt, s miután közölte, hogy ő parlamentert, szemrehányást tett Neustadternek, amiért az megtámadta a magyar csapatokat, s ezáltal cs. kir. csapatok vérét ontja. Szapáry fegyverszünetet javasolt, ezt azonban Neustaedter azzal utasította vissza, hogy miután nem ő a hadosztályparancsnok, erre nincs joga. A vita közben Kempen vezérőrnagy is odaérkezett, s Neustaedter tájékoztatta őt Szapáry javaslatáról. Eközben Tallián százados, a bródi zászlóalj tisztje figyelmeztette Neustaedtert, hogy tőlük 50 lépésnyire egy magyar üteg lemozdonyozott, s löni készül. Miután a bródi zászlóalj a magaslaton állva remek célpon-tot nyújtott, Neustaedter féljobbot vezényelt, s utasította az alakulatot, hogy vonuljon le a völgybe. A magyar üteg első kartácsosortúze azonban így is vagy 50 főt megsebesített, illetve megölt az alakulatból. A tűzben Bogunović százados, az alakulat parancsnoka, illetve segédtisztje, Petričević is megsebesült. Miután a zászlóalj elhagyta a magaslatot, a magyar üteg a völgyben vezető országúton lévő horvát poggyászszekereket kezdte el löni ágyúgolyóval. Ezek hanyatt-homlok menekültek Pátka felé. A helyzetet a Lončar hadnagy vezette 3. háromfontos gyalogüteg mentette meg, amely nem messze a magyar ütegtől tüzelőállást foglalt, keresztültűzbe fogta azt, s ezzel visszatartotta a horvát csapatok és poggyász további lövetésétől.⁶⁴ Az üteg biztosítására a Bermann százados vezette ogulini népfelkelő zászlóalj, illetve a Rezniczek százados vezette kombinált ogulini-szluini 3. határőrszászlóalj állt fel.

Alighogy Lončar ütege feltartóztatta a magyarokat, ismét megjelent Szapáry és Ivánka Imre ezredes (!), s kérték Kempent, hogy kössenek 24 órányi fegyverszünetet. Kempen erre nem érezte magát felhatalmazva, ezért Szapáryt és Ivánkát Jellačić főhadiszállására küldte azzal, hogy a bán válaszának megérkezéséig mindkét oldalon beszüntetik a tüze-lést. Szapáry és Ivánka már elindultak a bánhoz, amikor jobb felől, a centrumból ágyúszó hallatszott: a bán csapatai megtámadták a magyar centrumot.⁶⁵ A leírás nem célzatosság nélküli, annál is inkább, mert nem tudunk arról, hogy Szapáry és Ivánka együtt is jártak volna Kempennél.

A magyar jobbszárny és a horvát balszárny harca – magyar szemmel

A magyar források alapján a történetek némileg másként festenek. Ivánka Imre vissza-emlékezése szerint a magyar jobbszárny a következőképpen állt fel: az első csatarendben a dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség két (1. és 2.) pesti zászlóalja állt fel, az előőr-söt a 2. pesti zászlóalj 6. (kecskeméti) százada alkotta.⁶⁶ Ivánka a két zászlóalj századait tagoltan, a terep adta lehetőségeket kihasználva állította fel, két századot pedig támasz-ként a zászlóaljok mögött 60 lépésnyire lévő partok (magaslatok) mögött helyezett el. Ezek

⁶⁴ Lončar – aki a szabadságharcot századosként fejezte be – 1849. december 16-án Glinából írott kérelmé-ben többek között a pákozdi csatában nyújtott teljesítményét hozva fel indokként, kérte a Katonai Mária Terézia Renddel való kitüntetését; a rendi káptalan azonban elutasította a kérést. Lončar arra hivatkozott, hogy egyedül az ő ütegenek előnyomulása révén sikerült megállítani a saját, rendetlenébe került zászlóaljakat. Hozzátette, hogy az akkori körülményekre igen komoly befolyással lett volna, ha a magyarok lettek volna a győztesek, s ha a Kempen-hadosztályt menekülésre kényszerítik. KA MMTÖ L/148.

⁶⁵ *Neustaedter* 1942. II. 106–109. o.

⁶⁶ MT október 4. No. 173. (Gömöri Frigyes cikke) és *Iványosi-Szabó* 1988. 312. o. (Gömöri Frigyes leve-

mögött 250-300 lépéssel helyezkedett el a 3. (hont-esztergomi) és a 4. (nógrádi) zászlóalj. E két zászlóaljtól északra, velük egy vonalban helyezkedett el a 60. (Wasa) gyalogezred 1. zászlóalja, előtte a 3. fél hatfontos honvéd gyalogüteg, valamint Ivánka félütege. Az állás északi végén a tolnai önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj, illetve a 9. (Miklós) huszárezred két százada állott.⁶⁷ Mindez nagyjából így lehetett, leszámítva a huszárosztályt, amely Móga hadijelentése, illetve az utólagos hadműveleti napló szerint Pátkánál állt előőrson.⁶⁸ Perczel Miklós naplója szerint a tolnaiak nem a Wasa-zászlóaljtól északra, hanem közvetlenül mögötte álltak fel.⁶⁹ A 48. (Ernő) gyalogezred 3. zászlóalja képezhette a tartalékot, mert az ő elhelyezkedésükről és szerepükről a források – egyetlen kivétellel – hallgatnak.⁷⁰

A drávai hadtest utólagos hadműveleti naplója szerint a Pátkán előőrson álló huszárok egyik járőre hajnali 5 órakor jelentette Szegegy Imre őrnagynak, a huszárok osztályparancsnokának, hogy az ellenség Székesfehérvár felől megindult, „mire a feletébb elővigyázatos parancsnok osztályával azonnal megkezdte visszahúzóadását Ság felé”. Ivánka azonban ismét előre rendelte a huszárokat Pátka felé, egy szakaszt pedig a Pátka és Pákozdtól között félúton lévő Csalán túlra küldte ki felderítésre. Ez a szakasz már a Székesfehérvártól nyugatra lévő szőlőknél az ellenség elővédjébe ütközött. Ivánka ugyan nem tud minderről, de elképzelhető, hogy a hadműveleti napló szerzője a jobbszárnyat ténylegesen vezénylő Milpökh ezredessel tévesztette őt össze, annál is inkább, mert a szöveg Ivánkát következetesen ezredesnek nevezi. Ám magukban a horvát forrásokban sincs nyoma ennek, ahogy annak sem, hogy a Kempen-hadosztály elővédje látta volna a magyar lovas-ságot, vagy hogy – amiként a hadműveleti napló állítja – tüzet nyitott volna rá. Maga az időpont megjelölés is kétséges, hiszen a Kempen-hadosztály csak reggel 6 órakor indul el, így ezt 5 órakor aligha észlelhették a magyar huszárok. Legfeljebb arról lehetett szó, hogy a Székesfehérvár határáig előnyomuló huszárok észlelték a szabad ég alatt táborozó horvátok sorakozását.⁷¹

A 2. pesti önkéntes zászlóalj két tagja szerint az első horvát felderítők hajnalban jelentek meg a magyar vonalakkal szemben, de a magyar előőrsök néhány puskalövése visszaűzte őket. Rövidesen a zászlóaljat „vagy két ágyúlövésnyire” (ez másfél-két kilométer lehetett)⁷² visszarendelték egy alacsonyabb hegyre, ahol egy óra múlva feltűntek „a vöröslő

⁶⁷ *Ivánka* 1881. 21. o. Friwiz Ferenc dátum nélküli haditörvényszéki védőirata szerint Ivánka ütege a csata folyamán a balszárnyon tartalékban volt. HL Abszolútizmuskori irtok. Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék. 113/13. doboz. 2/372b. 182. f. Ezt azonban más forrás nem erősíti meg.

⁶⁸ *Hermann* 1995. 189. o.

⁶⁹ *Perczel* 1977. 61. o.

⁷⁰ Egy hírlapi cikk szerint „az ellenség balszárnya Lovasberény felé akart előnyomulni, de ottan ágyúink, s ha jól láttam, Ernst és Wasa csatáraitól illően fogadva, s végre huszáraink által nyugtalanítva, visszaveretett”. „Pest, sept. 29.” *Kossuth Hírlapja*, 1848. szept. 30. No. 79. 360. o. Az ezredtörténet szerint a zászlóalj Székesfehérvár kiürítésétől október 10-ig Martonvásáron állomásozott. *Alexander Hold*: Geschichte des k. k. 48. Linien Infanterie-Regimentes von seiner Errichtung im Jahre 1798. Wien, 1875. 223–224. o. Ez az adat nyilvánvalóan téves. *Vidos Géza*: A szabadságharc Erneszt-gyalogosai. *Magyar Katonai Szemle*, 1944/II. k. 4. sz. 117. o. Az alakulatnak a jobbszárnyon állomásozását egyértelművé teszi Móga szeptember 29-én este Batthyányhoz írott hadijelentése. Közli Von der Revolution 38–39. o., magyar fordításban: *Hermann* 2010. 60–61. o.

⁷¹ *Hermann* 1995. 189–190. o.

⁷² MT október 4. No. 173. (Gömöri Frigyes cikke) és *Iványosi-Szabó* 1988. 312. o. (Gömöri Frigyes levele); *Szirondi* 1850. 122. o. A hajnali lövéseket említi még a borsodi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljban szolgáló Tóth Endre is. MT, 1848. október 3. No. 172. 690. o., illetve nógrádi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljban szolgáló Busbak Ádám emlékirata, bár szerinte már ekkor megkezdődött a csata. *Terray* 1989. 100. o.

szerezsánokkal vegyes határőrök”.⁷³ Ivánka visszaemlékezése szerint fél 9-kor hallotta az első távoli lövéseket, s mire lóra kapott, az első vonalban álló zászlóaljai már visszavonulóban voltak.⁷⁴ Gömöri Frigyes szerint reggel 9-kor dobszót, majd katonazenét hallottak Székesfehérvár felől, s csakhamar megjelentek a horvát határőrök.⁷⁵ Egy borsodi önkéntes szerint kb. negyed 10-kor lehetett „hatalmas tüzelést” hallani.⁷⁶ Móga hadijelentése szerint a jobbszárnyon fél 10-kor, Csányé szerint 10 órakor kezdődött meg a harc.⁷⁷

Az utólagos hadműveleti napló szerint az ellenség csak lassan nyomult a pátkai rétek felé, s ott fejlődött fel három zászlóalj gyalogsággal, két osztály lovassal s egy üteggel, „amely a főút és Pátka között fekvő magaslaton áll fel, s a Pátkáról visszavonuló huszár-osztályt eredménytelenül lövi”.⁷⁸ Erről, mint említettük a horvát források nem szólnak, ugyanakkor mégsem egészen elképzelhetetlen, ugyanis a Neustaedter-dandár tüzérségét alkotó 1. hatfontos gyalogüteg szerepéről sem a Kempen-hadosztály hadműveleti naplója, sem Neustaedter visszaemlékezése nem szól.

A 2. pesti zászlóalj kecskeméti százada, amely két félszázadra osztva egy sziklás magaslaton foglalt állást, a Roknic százados vezette szerezsánokkal csapott össze, s tüzelésével visszavetette őket, mire azok balra, a magyar jobbszárny jobb széle felé húzódtak.⁷⁹ A zászlóalj egy másik százada a völgyben csatározott – valószínűleg az ogulini népfelkelőkből álló Leybold-zászlóalj két századával. Ez utóbbi század visszahúzódott, sőt, magát a 2. pesti zászlóaljat is majdnem magával rántotta. Az ütközetről szóló utólagos hadműveleti napló szerint „az egy óránál tovább tartó összecsapás következtében a harcoló magyar gyalogságnál lőszerhiány állt elő”.⁸⁰ Az időközben a helyszínre érkező Ivánka megállította az alakulatot, s az Ivánka-féle félüteg tüzelése feltartóztatta a horvátokat.⁸¹

Ezt követően Ivánka a zászlóaljat – a lőszerhiányon segítő – Guyon Richárd őrnagy vezényletével szuronyrohamra is küldte az ellenség által megszállt cserjés ellen. Noha erőteljes puskatűz érte, a zászlóalj elfoglalta a cserjést, azonban az időközben kibontakozó horvát ellentámadás (valószínűleg a Terbuhovic őrnagy vezette másik ogulini népfelkelő zászlóalj) elől kénytelen volt visszavonulni.⁸² Ivánka visszaemlékezéséből tudjuk, hogy közben ő maga bízta meg segédtisztjét, Kazinczy Lajost azzal, hogy lőszert hozasson a csapatoknak, amit Kazinczy meg is tett.⁸³ Valószínűleg ekkor történt, hogy Ivánka a nógrádi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljat rendelte a 2. pesti önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj felváltására. A zászlóalj egyik katonájának visszaemlékezése szerint az alakulat háromnegyed óráig volt tűzben, s egyetlen főt veszített. (Egyébként ennél az alakulatnál is fejenként 3 tölténye volt a legénységnek, s már a tüzelés közben kaptak újabb

⁷³ Szirondi 1850. 123. o.

⁷⁴ Ivánka 1881. 21. o.

⁷⁵ MT október 4. No. 173. (Gömöri Frigyes cikke) és Iványosi-Szabó 1988. 312. o. (Gömöri Frigyes levele).

⁷⁶ Tóth Endre: A csatáról, szeptember 30. MT, 1848. október 3. No. 172. 690. o.

⁷⁷ Andrássy 1912. szintén fél 10-re teszi a harc kezdetét.

⁷⁸ Hermann 1995. 190. o.

⁷⁹ MT október 4. No. 173. (Gömöri Frigyes cikke) és Iványosi-Szabó 1988. 312. o. (Gömöri Frigyes levele).

⁸⁰ Hermann 1995. 190. o.

⁸¹ Ivánka 1881. 21. o. és Szirondi 1850. 426. o. (Ez utóbbi szerint maga Móga állította meg az alakulatot.) A magyar üteg tüzelését említi Gömöri Frigyes levele, közli: Iványosi-Szabó 1988. 312–313. o. Lásd még: Andrássy 1912. 588. o.

⁸² Hermann 1995. 190. o.; Szirondi 1850. 425–426. o.

⁸³ Ivánka 1881. 22. o.

néhány rekesszel, aminek köszönhetően újabb 10-10 töltnyit tudtak szétosztani a katonák között.)⁸⁴ Ugyanakkor az erőteljes magyar visszacsapás miatt a horvátok sem próbálkoztak itt újabb arctámadással. Kempen ezért a 7. (bródi) határőrezred 2. zászlóaljával és a 3. háromfontos gyalogüteggel s a magyar hadművelleti napló szerint egy osztály lovassággal (ez a hadosztály mellé beosztott két báni huszárszázad lehetett) a lovasberényi úton megpróbált a magyarok hátába kerülni.⁸⁵

A bekerítés sikere érdekében Kempen újabb és újabb támadásokat indított az erdőben, hogy ezáltal a magyarok szélső jobbszárnyát meggyengítse és a figyelmet elterelje róla. Az újabb támadást nagy valószínűséggel a Resniczek őrnagy vezette, a 3. (ogulini) és a 4. (szluini) határőrezredek 3. zászlóaljaiból alakított zászlóalj hajthatta végre. Ám a 60. (Wasa) gyalogezred 1. zászlóalja oldalba kapta az erdőben támadókat, sőt, a melléjük beosztott 1. hatfontos üteget is megtámadta, de miután közben ez az alakulat is súlyos veszteségeket szenvedett, kénytelen volt visszavonulni, sőt, a lőszerhiány miatt – Perczel Miklós naplója szerint – eredeti állását is elhagyta.⁸⁶ A helyzetet a Perczel Miklós őrnagy vezette tolnai önkéntes nemzetőrök mentették meg. „Én gyors léptekkel előrenyomultam a hegy élére – írta utóbb Perczel Miklós a történekről. – Három osztályra osztottam zászlóaljamat; két századot Sándor testvérem, kettőt magam vezettem, kettőt tartalékol a hegy élén, én pedig a lóról leszállva szintén két századdal a már a hegy felénél magasabbra hatolt két ellenséges zászlóaljat megtámadtuk. Csak egy sortüzet adtunk, ami nem tehetett valami nagy kárt bennük, mert tétovázás nélkül folytatták előnyomulásukat. De midőn mindketten szuronyt szegezve megrohantuk, aránylag csekély ellentállás után hátat fordítottak, és oly sebesen rohantak lefelé, hogy alig bírtunk néhányat elérni. Ekkor Strakonitzki is, ki eddig az ellenség ágyúival volt elfoglalva, a szaladó tömegre fordította ágyúit, ami aztán vad futássá változtatta a már amúgy is rohamos visszavonulást.” A tolnaiakat nem üldözték az ellenséget, hanem elfoglalták eredeti állásukat.⁸⁷

Közben a bekerítést végrehajtó két horvát zászlóalj akadálytalanul előrejutott a fennsíkiig, „ám feltűnésükkor a szélső jobbszárnyon álló hatfontos félüteg kartácsokkal, a huszárosztály rohammal fogadja őket, mire a szurdokon keresztül a főúton megállás nélkül az oldalt fekvő malomig hátrálnak, gyülekeznek, s végre az elől fekvő halmok fedezetében állnak meg”.⁸⁸ Az említett fél (vagy egész) üteget Andrassy Gyula hozta a centrumból, s éppen időben érkezett ahhoz, hogy a horvát előnyomulást megállítsa.⁸⁹

Milpökh ekkor, valamikor délután 4 óra után általános támadást rendelt el, s a horvátokat minden ponton visszavetette. Az akcióban ekkor már részt vehetett az 1. pesti önkéntes

⁸⁴ Terray 1989. 100. o.

⁸⁵ Hermann 1995. 191. o.

⁸⁶ A legénység az ütközetben öt halottat, 17 sebesültet és 8 eltűntet veszített. *Rupprecht von Virtsolog* 1871. 191. o. Lásd még: *Szirondi* 1850. 125. o.; *Andrassy* 1912. 588. o.; *Perczel* 1977. 62. o.; MT október 4. No. 173. (Gömöri Frigyes cikke). Ez utóbbi szerint a sorgyalogság „csekély vagy semmi részt sem vett az ütközetben”. Szeptember 30-án Csányi János kecskeméti főbírónak írott levelében azt írja, hogy „a sorgyalogság nemigen működött”. Közli *Iványosi-Szabó* 1988. 313. o.

⁸⁷ Perczel 1977. 62. o.

⁸⁸ Hermann 1995. 191. o.; *Ivánka* 1881. 21–22. o.; *Andrassy* 1912. 589. o.

⁸⁹ *Andrassy* 1912. 588–589. o. (A bekerítő oszlopot három zászlóaljra becsüli.) Korábban úgy véltem, hogy a két század huszárt is Andrassy hozta, a források alaposabb elemzése után viszont arra jutottam, hogy ezek az eleve a jobbszárnyon állomásozó Miklós-huszárok voltak.

mozgó nemzetőrzászlóalj is.⁹⁰ Talán ekkor történhetett, hogy az erre az arcvonalszakaszra keveredett otocsáci szerezsánok valamelyik önkéntes zászlóaljjal kerültek szembe. Az otocsáci határőrök ezredtörténete szerint a Vlajsavljević hadnagy vezette szerezsánok azt hitték, hogy a magyarok, a magyarok pedig azt hitték, hogy a szerezsánok akarják megadni magukat. Már-már áldomást ittak, amikor a magyarok felszólították a szerezsánokat, hogy tegyék le a fegyvert. Erre azok megragadták puskáikat, s megtámadták a magyarokat; 35 főt leöltek közülük, 1 hadnagyot és 12 közvitét pedig foglyul ejtettek.⁹¹ A történetet vélhetnénk az ezredtörténeteket olyannyira jellemző legendák egyikének, azonban Hermann Dahlen von Orlaburg, a bán egyik segédtisztje maga is látott szeptember 29-én 31 iszonyatosan megcsonkított honvéd-holttestet.⁹²

A magyar forrásokban nincs nyoma ennek az epizódnak, pontosabban, alakulat megnevezése nélkül Gömöri Frigyes, a 2. pesti önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj katonája említi, hogy „a heglánc tetején egy csapat horvátot körülkanyarítottak, s annyira megbarátkoztak az ottani harcosok, hogy egymást csókolgatták; azonban ármány volt a dolgban, a határőrök mieinket jobbról és balról körülfozták, s sortüzelés által vagy hatot elejtettek közülünk”.⁹³ Miután a 2. pesti, a nógrádi és a tolnai önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljaknak csupán néhány főnyi veszteségük volt,⁹⁴ az 1. pesti, illetve a hont-esztergomi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljak jöhetnek még szóba; az ő harcukról ugyanis nincsenek részletes adataink.⁹⁵

Mindenesetre, a források szerint a magyar előnyomulás olyan heves volt, hogy a horvátok mindenütt menekültek, s a magyar zászlóaljak Pátkáig úzték a támadókat, sőt, majdnem az ott lévő tóba szorították őket.⁹⁶ Ekkor azonban hirtelen megszakadt a küzdelem.

A magyar forrásokban nincs szó Szapáry Antal „békeakciójáról”, noha – mint láttuk – ez is némi befolyással bírt az eseményekre. A két fél forrásaiból kibontakozó kép alapján valószínűsíthető, hogy Kempen azért is mutatkozott hajlandónak a szokatlan fegyverszüneti ajánlat komolyan vételére, mert csapatai nem várt erős magyar ellenállásba ütköztek.

Az utólagos hadműveleti napló szerint a magyar csapatok már megközelítették Pátkát, amikor a község széléig visszavonult horvát alakulat fehér zászlót kítűzve, arra készítette Milpökhöt, hogy leállítsa az előnyomulást és a tüzelést, a „katonailag tapasztalatlan” Ivánka pedig egyedül lovagolt át a horvátokhoz, „hogy megadási feltételeiket átvegye.”⁹⁷

⁹⁰ MT 1848. október 4. No. 173. (Gömöri Frigyes cikke). Eszerint délután 3 óra körül vonták őket ki az első vonalból, s ezt követően még egy támadásban vettek részt. Szeptember 30-án Csány János kecskeméti főbíróhoz írott levele szerint délután 4 óra körül történt a hátravonásuk, s ezt követte volna az újabb előnyomulás. Közli: *Iványosi-Szabó* 1988. 313–314. o.

⁹¹ *Bach* 1851–1853. 238. o.

⁹² *Hauptmann* 1975. II. 34. o. – A szerezsánok brutalitásáról, ti. hogy negyven elfogott honvédet lefejeztek volna, említést tesz egy kortárs francia munka. Szerinte maga Jellačić állította le a kegyetlenkedést, s engedte szabadon a megmaradt foglyokat. *Les guerres d’idiome et de nationalité. Tableaux, esquisses et souvenirs d’histoire contemporaine.* Par M. Paul de Bourgoing, ancien ministre de France en Russie et en Allemagne. Paris, 1849. 74–75. o.

⁹³ Közli *Iványosi-Szabó* 1988. 313–314. o.

⁹⁴ A 2. pesti zászlóaljra lásd Gömöri Frigyes levelét, közli: *Iványosi-Szabó* 1988. 313–314. o. (a 6. századnak egy halottja és két sebesültje volt); *Szironi* 1850. 127. o. („egypár halott s néhány sebesült”). A nógrádiakra lásd *Terray* 1989. 100. o. (egy halott). A tolnaiakra lásd: *Horváth* 1968. 121. o. (négy sebesült).

⁹⁵ Egy ismeretlen szemtanú említi, hogy egy század honti és budai önkéntesből álló csatárlánc vett részt az ellenség visszaverésében. „Pest, sept. 29.” *Kossuth Hírlapja*, 1848. szeptember 30. No. 79. 360. o.

⁹⁶ *Hermann* 1995. 191. o.; *Szironi* 1850. 125. o.; *Andrássy* 1912. 589. o.

⁹⁷ *Hermann* 1995. 191. o.

A 71. honvédszászlóalj történetét tárgyaló munka szerint Ivánkának komoly erőfeszítésébe került, hogy az előnyomuló 2. pesti zászlóaljat megállítsa,⁹⁸ a zászlóalj egyik katonájának beszámolója szerint viszont Ivánka maga ragadott fehér kendőt, s állította meg az előnyomulást.⁹⁹ (Az itt lévő magyar üteg is hallgatott, noha a horvátok lőtávolságban voltak.¹⁰⁰) A nógrádi zászlóalj egyik katonája úgy vélte, hogy Ivánkát maga Móga küldte át parlamenterként; másoktól viszont úgy hallotta, hogy Ivánka egy horvát egységet megadásra kényszerített, mire az kitűzte a fehér zászlót. Ekkor Ivánka közéjük ment, mire azok elfogták s magukkal vitték.¹⁰¹

Ivánka emlékirata szerint Kempen egy fehér kendőt lobogtató tisztet küldött át a magyar oldalra. A tiszt közölte: Kempen „azt kívánja, hogy a tüzelés állíttassék be [sic!] az egész vonalon; ő nem akar a magyarok ellen harcolni; neki azt mondták, hogy a demagógok terrorizálják az országgyűlést és a kormányt, s annak felszabadítására jött az országba; most látja, hogy a nemzet áll ellenük fegyverben, hogy a cs[ászári] hadsereg rendes csapatai állanak és küzdenek sorainkban, ő nem akar a hadseregben szakadást előidézni stb.” Ivánka erre azt felelte, hogy ő nem fővezér, neki is nehezebbre esik volt bajtársai ellen harcolni, de nem a magyarok törtek be Horvátországba; egyébként pedig jelentést tesz a fővezérnek. Ezt követően jelentést tett Milpökhnek a történetekről, Rainer Pál segédtisztjét Mógához küldte, majd az ismét megjelenő horvát határőrtiszt elé lovagolt. A 2. pesti zászlóalj 6. századának néhány katonája elkísérte őt. A katonák beszédbe elegyedtek a horvát tisztet követő szerzesánokkal. Ivánka szerint ekkor történt, hogy az Andrássy Gyula által a jobbszárnyra hozott félüteg lőni kezdte Kempennek a völgyben lévő csapatait, mire a szerzesánok lefegyverezték és magukkal vitték Ivánkát.¹⁰² Ezzel az itteni ütközet kurtán-furcsán, alkonyatkor véget is ért.¹⁰³

A pátkai incidens

A horvát balszárny hátában is történt valami, ami elbizonytalaníthatta Kempen. A tapolcai járásból kiindult, s a horvát előnyomulás miatt a magyar fősereggel egyesülni nem tudó, körülbelül 600 főnyi zalai fél nemzetőrszászlóalj Vigyázó Ferenc őrnagy vezetésével szeptember 28-án Magyaralmás környékén állomásozott. (A másik fél zászlóalj Meszlényi József százados vezetésével szeptember 27. körül egyesült a fősereggel.) Kisfaludy Móric százados szeptember 29-én tizenegy órakor érkezett századával Zámolyra. Itt arról értesült, hogy Pátkánál ütközet van. Erre egy tisztjével Pátka felé lovagolt, s látta, hogy mintegy 120-150 horvát szekér vonul a pátkai híd felé. Tisztjét segítségért küldte,

⁹⁸ *Szironi* 1850. 126. o.

⁹⁹ MT október 4. No. 173. (Gömöri Frigyes cikke). Szeptember 30-án Csányi János kecskeméti főbírónak írott levelében csak annyit ír, hogy Ivánka parlamenterként elment Jellačićhoz, „mi pedig vezér nélkül maradván, s azt híven, hogy elfogattott, egész seregünkkel itt, Martonvásár mellett ütöttünk tábor. Közli: *Iványosi-Szabó* 1988. 313. o.

¹⁰⁰ *Vendrei* 1888. II. 71–72. o.

¹⁰¹ *Terray* 1989. 100. o.

¹⁰² *Ivánka* 1881. 22. o. Ezt megerősíti: *Perczel* 1977. 62. o. Lásd még: *Zámbelly* 1889. 177. o.

¹⁰³ MT 1848. október 4. No. 173. (Gömöri Frigyes cikke). – *Ivánka* 1881. 23. o. szerint amikor a bán pákozdi főhadiszállására érkezett, a centrumban még tartott a harc. Magával a bánnal csak este fél 7-kor találkozott. A harcot illetőleg bizonyosan téved; ha a bánnal este fél 7-kor találkozott, akkor – tekintve a Pátka – Pákozdi távolságot, s azt, hogy valószínűleg szekéren szállították oda, legkésőbb délután 5 óra tájban eshetett fogságba.

ő maga pedig a „mezőn szállingózó néppel” és egy zámolyi lovas lakossal a szekerekhez sietett. Itt a horvátok puskalövessel fogadták, de nem találták el. Kisfaludy levágott egy ellenséges lovas, mire a szekerek visszafordultak, s egy közülük feldőlt. A falun át visszavonuló oszlopot a helybéliek megtámadták, s harminc horvátot agyonvertek. Kisfaludy ezután visszasietett Zámolyra, ahonnan Vigyázóval és három századdal s a zámolyi felkelt néppel ismét Pátkára indultak, s megpróbálták bekeríteni az ott lévő horvátokat, de azok már elhagyták a falut. Kisfaludy és Vigyázó ezután a felborult, s a horvátok által hátrahagyott lőszeres szekeret felállították, s elvontatták. A horvátok közelsége miatt este kilenc órakor elhagyták a falut, s visszatértek Zámolyra, majd 30-án Csákvárra. Pátkára az ellenség csak 29-én este tíz órakor vonult be. A Pátkán folyó harcban tehát csak a község lakossága vett részt. A Kempen-hadosztály hadműveleti naplójából pedig úgy tűnik, hogy a helyiek akciójára már csak azt követően került sor, hogy Kempen az ütközet félbeszakítása mellett döntött, azaz a faluban nem voltak harcoló csapatok, csupán a lőszer- és poggyászvonat kísérői.¹⁰⁴

A két centrum harca – magyar szemmel

A centrumban a magyar előőrsök fél 12-kor jelentették, hogy a horvátok már Pákozdon vannak.¹⁰⁵ Az összecsapás kezdetéről a horvát források semmit nem árulnak el. A drávai hadtest utólagos hadművelési naplója szerint a horvát sereg „erős gyalogoszlopokkal a Pákozdt melletti szurdokból a főúton és azzal párhuzamosan, s egyidejűleg a főút és a lovasberényi út közötti szőlőhegyek hosszában, azok széléig előrenyomulva, a szőlőske-tek valamennyi kerítését megszállta, s tüzet nyitott a fákkal övezett patak mentén felállított csatárookra.” (Ezek talán az 1. honvédszászlóalj katonái lehettek, hiszen ők álltak közvetlenül az út mentén; az ellenség röppentyűvel lőtte őket.¹⁰⁶) „Ez az előretörés – folytatja a hadművelési napló – hátrányos következményekkel járt volna a magyar középre, ha az ellenség a szőlőhegyen, saját, a magyar állással hegyesszöveget képező első vonala mögött, egészen annak végső nyúlványáig további gyalogoszlopokkal előrenyomul, a szőlőske-tekben a magyar jobbszárnyat és a centrumot összekötő úton előretör, s ezzel a művelettel mindkettőt szétválasztja.” Móga számolt ezzel a lehetőséggel, s egy úteget (ez valószínűleg a Karl Jungwirth főhadnagy vezette cs. kir. 4. hatfontos gyalogüteg volt) állított arra a pontra, ahonnan az be tudta lőni a szőlőskerteket.¹⁰⁷

A csata kezdetén a 4. (Sándor) huszárezred alezredesi osztálya, valamint a 9. (Miklós) huszárezred két százada, a Cordier-gránátszászlóalj két százada, valamint a Gruber Fülöp hadnagy vezette 1. fél hatfontos honvéd gyalogüteg állomásozott az országút bal, déli oldalán. Közvetlenül a csata előtt irányították ide a Mack József főhadnagy 2. hatfontos honvéd lovasütegét. Mack egyben a másik félüteg feletti főparancsnokságot is átvette.¹⁰⁸ A Cordier-gránátszászlóalj két századát a csata kezdetén átirányították az út jobb oldalán lévő erőkhez, ugyanakkor Móga a Velencén lévő tartalékból az út baloldalán lévő

¹⁰⁴ A történetekre lásd: Hermann 2008/a. 102–103. o. Kisfaludy és Vigyázó jelentéseit közli: uo. 105–108. és 110–111. o.

¹⁰⁵ Rosty 1861. 62. o.

¹⁰⁶ Hauptmann 1975. II. 29. o. (Dahlen naplója).

¹⁰⁷ Hermann 1995. 193. o.

¹⁰⁸ Szabó 1875. 18., 20–22. o.

erők mögötti dombra előrevonultatta a 34. (Porosz herceg) gyalogezred 1., Győzey Vince százados vezette zászlóalját.¹⁰⁹ Sőt, ugyanígy tett – valamivel később – a Kosztolányi Mór őrnagy vezette dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség három zászlóaljával is és valószínűleg a 14. honvédzászlóaljjal is.¹¹⁰

Móga – miután látta az ellenség felvonulását – a 4. (Sándor) huszárezred alezredesi osztályát küldte előre az országút és a tó közötti térségen. A hadműveleti napló szerint az előnyomulás célja az volt, hogy az ellenséget csapatainak felfejlődésére és erejének megmutatására készítse; Zámბelly Lajos emlékiratában viszont úgy véli, hogy a cél az ellenséges erőknek e pontra vonása lett volna. Az osztály útjában azonban egy patak folyt át keresztben, amin az átkelés csak lassan és nehezen történhetett meg. Ezért az osztályt vezénylő Schweidel József őrnagy – aki egyben az ezred parancsnoka is volt – maga ment előre. Későbbi jelentése szerint „Pákozdnál (Sukorónál), hol a fegyvertüzélség előrehatolt, jóval nagyobb számú ellenség helyzetének s felállításának megösmérhetése, s évégett életveszedelem megvetésével legsűrűbb lövések dacára magam egynehány vitézekkel megvizsgálván, s csak ezáltal sikerült csekélyebb erőnket gyöngébb állomása felé felhasználva, azt veszteséggel visszaverhetnünk”.¹¹¹

Közben azonban az ellenség is némi lovasságot, illetve egy hatfontos gyalog- és egy fél hatfontos röppentyűteget (Zámბelly szerint csak ez utóbbit) vont előre, amellyel élénken lőtte a 800 lépésnyi távolságban lévő huszárosztályt.¹¹² Egy visszaemlékezés szerint a horvát ágyúk a lovasság fedezete mögött vonultak fel, s tüzüik ezért érte váratlanul a magyar huszárokat.¹¹³ (Hermann Dahlen naplója szerint a hatfontos gyalogűteg lőtte a huszárokat.¹¹⁴)

Időközben Móga Békeffy József őrnagy vezetésével a 9. (Miklós) huszárezred két századát is Schweidelék után küldte, de azok is kénytelenek voltak dolguk végezetlenül visszafordulni. Az ellenséges űteget és röppentyűket Zámბelly Lajos szerint a Mack József főhadnagy vezette 2. hatfontos honvéd lovasűteg lövései hallgattatták el. Ezt követően Móga ismét előre akarta küldeni Schweidel két századát, de erről Holtsche vezérőrnagy, a centrum parancsnoka lebeszélte.¹¹⁵

Röviddel ezt követően megkezdődött a magyar és horvát űtegek párbaja, amely egyértelmű magyar sikerrel zárult: Jellačić kénytelen volt visszavonni az űtegeit. Ebben magyar részről Mack József 2. hatfontos honvéd lovasűtege és Gruber Fülöp 1. fél hatfontos hon-

¹⁰⁹ Szabó 1875. 21. és 24. o.

¹¹⁰ Kosztolányi jelentését közli: Hermann 2008/a. 109. o. Mindezt megerősíti Tallián Károlynak, a Kosztolányi parancsnoksága alatti 4., somogyi zászlóalj parancsnokának a kiadatlan emlékirata. Eredetije Máday Norbert birtokában. Csak általánosságban ír a csatáról Kosztolányi 1., ill. 2. zászlóaljának egy-egy közzítéze is. Baráth Ferenc honvéd százados visszaemlékezése. In: *H. Szabó Lajos: Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából.* Pápa, 1998. 145. o.; *Major István: Honvédelményeim. – – negyvennyolcas tüzérhadnagy emlékezései.* S. a. r. *Szűcs Sebestyén.* Budapest, 1973. 20. o.

¹¹¹ Schweidel József – Kossuth Lajos, Debrecen, 1849. máj. 7. MNL OL HM Ált. 1849:13500. Lásd még: *Márki Sándor: Schweidel József.* In: *Varga Ottó* (szerk.): *Aradi vértanúk albuma.* 5. kiadás. Budapest, é. n. 119. o. 1848. október 2-án Luzsénszky Pál, Bónis Sámuel és Asztalos Pál nemzetgyűlési biztosok is felhívták a Honvédelmi Bizottmány figyelmét arra, hogy „a Sándor-huszárok egy csapata Sveidl [sic!] őrnagy vezérlete alatt igen nagy tűzben voltak”. MNL OL HM Ált. 1848:7852.

¹¹² Rosty 1861. 62. o.

¹¹³ *Vendrei* 1888. II. 70–71. o. Szerinte a tűz a 9. (Miklós) vagy a 6. (Württemberg) huszárezred századait érte.

¹¹⁴ *Hauptmann* 1975. II. 29. o.

¹¹⁵ *Zámბelly* 1889. 177. o.; *Hermann* 1995. 194. o.

véd gyalogütege, s talán még a Karl Jungwirth főhadnagy által vezényelt cs. kir. 4. hatfontos gyalogüteg vehetett részt.¹¹⁶ A magyar tüzerek kezdetben nem viszonozták a horvát tüzérsg tüzét, amikor azonban a horvát ütegek lőtávolba értek, Gruber például „egész hidegséggel”, mintha csak gyakorlótéren lennének, elkezdett vezényelni, s alig néhány lövés után az ellenséges tüzérsg visszatakarodott. Az általa vezetett félütegnek csupán az egyik kocsikerekét érte találat.¹¹⁷ Ezt követően indult meg az országuon a horvát gyalogsági támadás. Ezt – úgy tűnik – Jungwirth és Mack ütegei állították meg.¹¹⁸ A Jellačić segédtsztjtét, Oldershausen főhadnagyot súlyosan megsebesítő lövést állítólag Mack maga adta le.¹¹⁹ Mindenesetre, a centrumot vezető Holtsche vezérőrnagy olyan elégedett volt tüzéreivel, hogy újjait szájához érintve így szolt hozzájuk: „Jeden a puzsi.”¹²⁰

Ezt némi fáziskéséssel követte a szőlőskertekből indított horvát támadás. A magyar gyalogság nagy része valószínűleg itt állt fel. Az úttól jobbra (északra) az 1. honvédzászlóalj, tőle jobbra pedig a borsodi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj foglalt állást. A 34. (Porosz herceg) gyalogezred 2. zászlóalja mögöttük foglalt állt.¹²¹ A Cordier-gránátoszászlóalj két százada az 1. honvédzászlóalj mögött állt fel. A csata kezdetén a gránátoszászlóaljnak az úttól délre, az 1. fél hatfontos gyalogüteg mellett lévő két századát is átküldték az út jobb oldalára, a magyar gyalogság megerősítésére.¹²² A Karl Jungwirth főhadnagy által vezényelt cs. kir. 4. hatfontos gyalogüteg az 1. honvédzászlóalj és a borsodi zászlóalj között, egy honvéd üteg a borsodi zászlóaljtól jobbra (északra) foglalt állást.¹²³ Ez utóbbi valószínűleg nem egy teljes, hanem csak egy félüteg, mégpedig a 3. fél hatfontos honvéd gyalogüteg volt.¹²⁴ Az 1. hatfontos honvéd lovasütegek a harcrendben elfoglalt helyét nem ismerjük; ezt (vagy ennek felét) egyébként a csata folyamán Móga átküldte a jobbszárnyra.¹²⁵

¹¹⁶ Rosty 1861. 63. o.; Szabó 1875. 22–23. o.

¹¹⁷ Szabó 1875. 20–23. o. Lásd még Psotta Mór jelentését, közli: Hermann 2008/a. 109. o.

¹¹⁸ Rosty 1861. 63–64. o.; Zámberly 1889. 177–178. o.

¹¹⁹ Zámberly 1889. 178. o. – Érdekes módon a Mack ütegében szolgáló Rosty Zsigmond nem említi ezt. Ugyanakkor a Gruber ütegében szolgáló Szabó György a saját ütegében szolgáló Korányi tűzmesternek tulajdonítja a lövés leadását, azzal, hogy Mack néhány nap múlva indokolatlanul magának tulajdonította azt. Szerinte viszont a lövést a csata végén, este 6-kor adták le, amikor Jellačić kíséretével előrelövagolt a magyar állások megszemlélésére. Szabó 1875. 24–25. o.

¹²⁰ Szabó 1875. 24. o.

¹²¹ „...utánunk álltak második sorba a rendes gyalog katonaságok és huszárok” – írta Kolosy Imre borsodi önkéntes mozgó nemzetőr Kolosy Józsefnek 1848. október 2-án. Közli: V. Waldapfel 1952. II. 152. o.

¹²² Szabó 1875. 18. és 21. o.

¹²³ Uo. A tüzérsg felállítására lásd Tóth Endre hírlapi cikkét: „A csatáról”. Sept. 30.” MT, 1848. október 3. No. 172. 690. o. (eszerint a centrum bal oldalán állt a „rég”, jobb oldalán a honvéd tüzérsg); valamint Szűcs Lajos 1898. évi visszaemlékezését, közli: Dobrossy 1998. 134–135. o. (ő meg is nevezi Jungwirthot, aki a tó és az országu közötti dombon állt fel üteggel).

¹²⁴ Mack József 2. hatfontos honvéd lovasütege és Gruber Fülöp 1. fél hatfontos honvéd gyalogütege az országu bal, tehát déli oldalán foglalt állást. Adorján László 1. hatfontos honvéd lovasütegét Móga a csata közben átküldte a jobbszárnyra. Ezek után csak a 3. fél hatfontos honvéd gyalogüteg marad. Ennek működésére lásd: Hatala 1898. 12–14. o. Maga Hatala kétszer is említi szövegében a borsodi zászlóaljat, ami szintén arra utal, hogy a közelükben állomásozott a félüteg.

¹²⁵ Az ütegről két visszaemlékezés ismert, mindkettő csupán megemlíti, hogy részt vettek a csatában. Sáfány Mihály „Miskolci Ref. Lyceumot” végzett diák, az 1848–49. szabadságharcban önként részt vett honvédtüzér hadnagy, később lelkipástor emlékiratai. Összeállította vitéz Sáfány Géza ny. altábornagy. Miskolc, 1941.; Papp József (1814–?): Egy volt honvéd életének rövid vázlata. In: OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 1368. Dudás Ödön: A magyar hadsereg tisztikara. Vendrei 1888. II. 71. o. szerint Móga további erőstéseket is akart oda küldeni, de amikor megtudta, hogy a jobbszárnyon jól állnak a dolgok, letett erről a szándékáról.

A Lázár György őrnagy vezette 1. honvédzászlóaljtól 1000 lépésnyire egy szerez-század közeledett csatárláncban. Lázár erre szintén egy századát csatárláncban elő-reküldte egy mezei árokig, azzal a paranccsal, hogy csak akkor lőjenek, ha az ellenség lőtávolságba ér. Röviddel ezt követően lövéseket hallott, mire előrement, de kiderült, hogy nem az ő, hanem a borsodi zászlóalj emberei nyitottak tüzet az akkor már csak 7-800 lépésnyi távolságra lévő szerezsánokra. Lázár erre visszatért a zászlóaljához, miközben a szerezsánok őt lőtték, de nem találták el. Haditörvénytörési vallomása szerint a térségben indított horvát támadásokat nem a magyar gyalogság, hanem a tüzérség verte vissza. A harmadik támadás alkalmával már egyenesen őt zászlóalj nyomult előre, de néhány ágyúlovás után ezek is hanyatt-homlok megfutottak.¹²⁶ Lázár a haditörvénytörés előtt nyilván kisebbíteni akarta a csatában játszott szerepét. Móga – aki egyben Lázár apósa is volt – hadijelentése szerint „a Lázár gróf parancsnoksága alatti 1. honvédi zászlóalj csatárai” voltak azok „kik tüzelésük által az ellenséget győztesen visszanyomták, minek következtében a felállított oszlopok a tüzérségnek igen célirányos tüzelése folytán magokat visszavonták”. A mondat eléggé dodonaian van megfogalmazva ahhoz, hogy a gyalogság fontos szerepére lehessen belőle következtetni, ugyanakkor a rohamok visszaverését mégis inkább a tüzérségnek látszik tulajdonítani.¹²⁷ A borsodi önkéntes mozgó nemzetőrökről is csupán annyit tudunk, hogy egy századuk csatárláncban szintén előnyomult, a zászlóalj zöme pedig a Lázár által említett árok mögött foglalt állást, s onnan lőtte a szerezsánokat és határőröket.¹²⁸ Annyi bizonyos, hogy kizárására nem került sor, ugyanis a támadó hadoszlopok el sem jutottak a magyar gyalogság vonaláig.¹²⁹ (Ennek ellenére Móga mind az 1. honvédzászlóaljat, mind a borsodiakat megdicsérte a hadijelentésében.) Az egyik borsodi nemzetőr szerint a német tüzérek (azaz Jungwirth útege) „sokkal jobban lő[tt]”, mint a honvédek.¹³⁰ A támadás visszaverésében az út bal oldalán felállított másfél úteg is részt vett, ily módon a horvát hadoszlopokat keresztútba fogták.¹³¹

A magyar hadműveleti napló szerint három horvát oszlop indult rohamra, de támadásaik minden alkalommal összeomlottak az itt lévő tüzérség pontos tüzeiben. Sőt, mint láttuk, Móga egy (fél)úteget átírányított a veszélyeztetett jobbszárnyra. Zám-belly Lajos emlékirata szerint a horvát népfelkelő zászlóaljakat a második roham visszaverése után már nem lehetett előnyomulásra bírni, s úgy látta, hogy csak a határőrzászlóaljak és az ellenséges lovasság által alkalmazott erőteljes rendszabályokkal lehetett őket annyira rendezni, hogy harmadszor is támadjanak; ám néhány ágyúlovás után futásnak eredtek.

¹²⁶ A vallomás vonatkozó részét magyar fordításban közli: *Hermann* 2008/a. 111–112. o. Lásd még: *Rosty* 1861. 64. o.; *Szabó* 1875. 23–24. o.

¹²⁷ Lásd erre Móga hadijelentését. Közli: *Von der Revolution* 38–39. o., magyar fordításban: *Hermann* 2010. 60–61. o.

¹²⁸ Lásd erre Kolosy Imre borsodi önkéntes mozgó nemzetőr Kolosy Józsefnek 1848. október 2-án írott levelét, közli: *V. Waldapfel* 1952. II. 152–153. o., *Tóth Endre* hírlapi cikkét: „A csatáról. Sept. 30.” *MT*, 1848. október 3. No. 172. 690.; o., valamint Szűcs Lajos 1898. évi visszaemlékezését, közli: *Dobrossy* 1998. 134–135. o.

¹²⁹ „...a szerezsánok sem feleltek meg egészen az elvárásoknak” – írta másnap a naplójába *Hermann Dahlen. Hauptmann* 1975. II. 31. o.

¹³⁰ Lásd erre Kolosy Imre borsodi önkéntes mozgó nemzetőr Kolosy Józsefnek 1848. október 2-án írott levelét, közli: *V. Waldapfel* 1952. II. 152–153. o. Jungwirth érdemeit október 2-án a nemzetgyűlési biztosok (Luzsészky Pál, Asztalos Pál, Bónis Sámuel) is kiemelték a Honvédelmi Bizottmányhoz írott jelentésükben. *MNL OL HM Ált.* 1848:7852.

¹³¹ *Rosty* 1861. 64–65. o.; *Szabó* 1875. 23–24. o.

A hadműveleti napló szerint a szőlőskertek felől a horvátok négyszer támadtak, sőt, még két löveget is előrehoztak, de végül hátrálni voltak kénytelenek.¹³² Délután 3 óra tájban az érdemi küzdelem véget ért.¹³³

A két centrum harca – horvát szemmel

A Székesfehérvárról a postaúton Kisfaludon át Pákozdra induló Schmidl-hadosztály a források egybehangzó tanúsága szerint déli 12 tájban bontakozott ki Pákozdról, s indult támadásra a magyar centrum ellen. A támadást élénk tüzérségi tűz előzte meg: a horvát ágyú- és röppentyűtegek ezáltal próbálták megingatni a magyar csapatokat.¹³⁴ A röppentyűk azonban nemigen tettek jó szolgálatot: Jellačić utóbb arról számolt be Latour cs. kir. hadügyminiszternek, hogy az egyik röppentyűteget azért volt kénytelen kivonni a tűzvonalból, mert az képtelen volt elérni az ellenséget lövedékeivel, míg ugyanakkor igencsak ki volt téve az ellenséges tűznek.¹³⁵ Ugyanakkor Móga hadijelentésében kiemeli az ellenség által a hadközépre zúdított élénk röppentyűtüzet; s Hermann Dahlen is említi naplójában, hogy látta, amint egy honvédszászlóalj (alighanem az 1. honvédszászlóalj) két röppentyűlövéstől találva, sürgősen visszavonult.¹³⁶

Az előző nap kiadott diszpozíció szerint a Schmidl-hadosztály élén a Gramont-dandárnak kellett volna haladnia, s ezt követte volna a Todorović-dandár. A bán szeptember 30-i napiparancsából, illetve az alakulatok veszteségkimutatásaiból azonban kiténik, hogy a két dandár közül Todorović szenvedett súlyosabb veszteségeket. Úgy tűnik tehát, hogy a támadó oszlop élén, az úton a 8. (gradiskai) határérezred 1. zászlóalja haladt Kuzman Todorović vezérőrnagy dandárjából, ezt követték az 1. (likai) és a 2. (otocsáci) határérezred népfelkelői.¹³⁷ Szintén ide voltak beosztva az 1. (likai) és 2. (otocsáci) határérezred szerezsánjai is. A 2. (otocsáci) határérezred 3. zászlóaljából három század vett részt a csatában, de nem tudjuk, hogy hol.¹³⁸ Ugyanezt mondhatjuk el a 3. (ogulini) határérezred 4. zászlóaljáról is. Talán ezt a két alakulatot küldték a postaúttól balra (északra) fekvő szőlőhegyek megszállására. A dandár tüzérségét a 2. háromfontos gyalogüteget alkotta. Szintén itt alkalmazták a lovasdandár mellé beosztott 3. hatfontos gyalogüteget, illetve az egyik röppentyűteget is.¹³⁹ A Franz Gramont báró, ezredes vezette dandár négy zászlóaljából a 4. (szluini) határérezred 4. zászlóalja, illetve a 11. (2. báni) határérezred 3. zászlóalja került tűzbe.¹⁴⁰ Valószínűleg ezeket az alakulatokat is a szőlők megszállására

¹³² Zám belly 1889. 177–178. o.; Hermann 1995. 194. o.

¹³³ „Pest, sept. 29.” *Kossuth Hirlapja*, 1848. szeptember 30. No. 79. 360. o.; MNL OL R 31. Emlékezések, naplók. 1. csomó, No. 1004. Polák Vilmos volt alezredes naplója. Az utólagos hadműveleti napló szerint délután kettőkor vált nyilvánvalóvá, hogy a bán feladta támadási szándékát. Hermann 1995. 194. o. Zám belly 1889. 178. o. szerint délután 4 órakor ért véget a küzdelem.

¹³⁴ Lásd erre Móga hadijelentését. Közli: Von der Revolution 38–39. o., magyar fordításban: Hermann 2010. 60–61. o. Déltre teszi a támadás kezdetét Lázár György haditörvénytudományi vallomása is, közli: Hermann 2008/a. 111. o.

¹³⁵ Jellačić – Latour, Magyaróvár, 1848. október 6. No. 185/op. KA AFA Karton 1895. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-10-16.

¹³⁶ *Hauptmann* II. 29. o. (Dahlen naplója). Móga jelentésére lásd a 125. jegyzetet!

¹³⁷ Lásd erre Jellačić szeptember 30-i parancsait! KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-9-147., 148.

¹³⁸ *Bach* 1853. 238. o.

¹³⁹ *Hauptmann* 1975. II. 29. o. (Dahlen naplója).

¹⁴⁰ Lásd erre a két alakulat veszteségkimutatását! KA AFA Karton 1812. CW 1848-10-16a., e.

indították. Ehhez a dandárhoz tüzéséggként a 4. háromfontos gyalogüteg volt beosztva. (A másik lehetőség az, hogy a Gramont-dandár zászlóaljai eleve a szőlők megszállására indultak, s az ő helyükre nyomult be a Todorović-dandár.)

A postaúttól délre a 7. (Kress) könnyűlovasezred 1. őrnagyi osztálya, illetve a 7. (Hargdeg) vértesezred három (vagy két) osztálya vonult fel,¹⁴¹ amelyek Franz Sedelmayer von Seefeld ezredes lovasdandárjába tartoztak. Ebbe a dandárba volt beosztva a 3. hatfontos gyalogüteg, az 5. vegyes üteg és az 1. és 2. röppentyűüteg is.¹⁴²

Az összecsapás első szakaszáról csupán Jellačić szeptember 30-i napiparancsának egyik kitétele tanúskodik: „Ha a likai és otocsáci népség tegnap követte volna az elé állított gradiskai zászlóaljat, és önkényesen nem törnek ki, nem lettek volna kitéve az ágyútűznek, s nem szenvednek felesleges veszteségeket, amelyek mindig annál jelentősebbek lesznek, minél kevésbé maradnak felzárkózva, és minél kevésbé engedelmessékednek.”¹⁴³ Azaz, az élen haladó „profi” zászlóalj mögött a népfelkelő zászlóaljaknak nyomatékul kellett volna szolgálniuk, azonban fegyelmetlenségük miatt előretolakodtak, s a magyar ágyútűzbe kerültek. Így, míg a gradiskai zászlóaljnak csupán egy halottja és két sebesültje volt, a likaiak 11 halottat és 25 sebesültet, az otocsáciak 4 halottat és 7 sebesültet veszítettek.¹⁴⁴

A horvát forrásokban csupán Jellačićnak a csatamezőre érkezése utáni időszak eseményeiről találunk érdemi adatokat. Segédtisztjeinek naplója szerint a bán és kísérete Pákozdtól fél órányi távolságra szembetalálkozott a 9. (Miklós) huszárezred Zapara (?) nevű hadnagyával,¹⁴⁵ akit egy huszárkornétás kíséretében Móga küldött ki parlamenterként, hogy megtudakolja, Jellačić találkozott-e Batthyányval; illetve, hogy felszólítsa őt az előnyomulás beszüntetésére. A bán egy közeli majorban fogadta a parlamentert, s még mindig ott tartózkodott, amikor megjelent a főhadiszálláson egy paraszt-kocsis, aki beszámolt Lamberg előző napi meggyilkolásáról. A bán és kísérete iszonyúan felháborodott ezen, s maga Zapara hadnagy is egyetértett velük. A bán tisztjeinek felháborodása még inkább növekedett, amikor a huszártrombitás egy elejtett megjegyzéséből kiderült számukra, hogy a gyilkosság híre már előző este ismert volt a magyar táborban. A bán rövidesen néhány indulatos sort írt Mógának, amelyben reményét fejezte ki, hogy az a lesújtó esemény után belátja, hogy milyen ügyet véd, s mint osztrák tábornok, a becsület és kötelesség, nem pedig a lázadás útját fogja követni.¹⁴⁶

Hermann Dahlen naplója szerint negyedórával ezt követően ágyúdörgést hallottak a balszárny felől, mire előresiettek. (Érdekes, hogy a balszárnyon folyó gyalogsági küzdelem zaja nem hallatszott el az útig.) A bán Dahlennel parancsokat küldött szét, s mire az visszatért, már a centrumban is dörögtek az ágyúk és sisteregtek a röppentyűk.

¹⁴¹ Jellačić ugyanis a Schmidl-hadosztály egyik tartalék zászlóaljból 3 gyalogszázadot, valamint egy vérteseosztályt rendelt ki utóvédként. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-9-143.

¹⁴² Lásd erre a diszpozíciót! KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-9-144.

¹⁴³ Jellačić a.) hadseregparancsa b.) utasítása Klobučarić őrnagyhoz, a likai és Dmitrasanović őrnagyhoz, az otocsáci népfelkelő zászlóalj parancsnokához, Pákozdi, 1848. szeptember 30. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK. u. J. 1848-9-148., 147. Az első kivonatos közlését lásd: *Hauptmann* II. 144. o. 62. j.

¹⁴⁴ Lásd erre a három alakulat veszteségkimutatását! KA AFA Karton 1812. CW 1848-10-16b., c., d.

¹⁴⁵ *Vendrei* 1888. II. 65–66. o. szerint a küldött Nemiro János főhadnagy volt a 4. (Sándor) huszárezredből. Nemiro azonban a 9. (Miklós) huszárezredben szolgált. *Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.* II. k. H-Q. Budapest, 1998. 575. o.

¹⁴⁶ Közli: *Hauptmann* 1975. II. 143–144., 222–223. o.

A bán és kísérete a horvát elővédhez sietett, amely becslésük szerint 900 lépésnyire lehetett a magyar vonalaktól. Látták, ahogy a horvát hatfontos gyalogüteg lövései becsapódnak a 4. (Sándor) huszárezred alezredesti osztályának soraiba, illetve, ahogy az egyik röppentyűüteg a magyar gyalogságot visszaüzi. A bán és kísérete egészen a horvát tüzérség vonaláig hatolt előre, mire a magyar tüzérség tüzet nyitott a feltűnő lovas csoportra. Ágyúgolyó ágyúgolyó után csapódott be a közelükben, mire a bán egy idő után megunt a mulatságot, s jónak találta hátrébb lovagolni. Elöl a bán haladt, egyik oldalán Wilhelm Hompesch, a másikon Oldershausen, mögötte pedig Hermann Dahlen. Egyszer csak újabb ágyútűzbe kerültek, s egy lövedék ellötte egy parancsörtiszt lovának lábát, egy másik pedig Oldershausen jobb tomporába csapódott.

A magyar tüzérség időközben a 7. (Kress) könnyűlovasezrednek a postaút mentén előnyomuló két századát is löni kezdte, mire azok megfordultak, s visszafelé ügettek. A bán eléjük állt, s visszafordította őket. Alighogy ez megtörtént, az úton előnyomuló egyik horvát népfelkelő zászlóalj vad ordítással rohant visszafelé. A magyar tüzérség ugyanis közéjük lőtt, s a golyók többjüket szétszaggatták. „Hátborzongató látvány” – írta másnap naplójába Hermann Dahlen. „Ezek az emberek többé nem engedelmeskedtek kevés tisztjüknek, sem zászlóaljparancsnokuknak, nem hallgattak többé a hadvezér [Jellačić] egyéként oly lelkesítő szavaira, aki maga is kivonta kardját, hogy előre vezesse őket.” Sőt, azt kiabálták: „Uram, adj nekünk puskákat, adj nekünk szuronyt, s követünk téged!” Nagy nehezen sikerült őket kivonni a tűzvonalból, s tartalékként felállítani. Az sem segített, hogy Rodić százados kezébe kapta az alakulat zászlaját, s így próbálta meg visszafordítani őket. Rövidesen a hatfontos üteg kivételével a horvát lövegeket is hátravonták, mert „nem voltak képesek megfelelni a nagyobb kaliberű ellenséges lövegeknek”.¹⁴⁷ A rohamra küldött vérteseket szintén a magyar tüzérség űzte vissza.¹⁴⁸

Az összezapás (a balszárnyról hallott ágyúszótól számítva) már vagy két órája tartott, s a bán és kísérete még mindig mit sem tudott a Kempen vezette balszárnyon történekről, illetve a Hartlieb-hadosztályról. „Ekképpen az ellenség felülmúlt bennünket – írta a naplójába Hermann Dahlen –, rendezetlen határőri népségünk csaknem teljesen felbomlott, a szerzesánok sem feleltek meg az elvárásoknak.” Mindez arra indította a bán, hogy támadásból védelembe menjen át. Délután egy óra tájban a bán leszállt a lováról, s hallgatagon leült, kísérete ugyanígy tett. Nemsokára futár érkezett Kempentől azzal, hogy nagyjából egy magasságban áll a centrummal, s hogy csapatait szuronyrohammal vetették vissza. (Miatán Kempen délután 2-kor küldte jelentését, ekkor már legalább fél három lehetett.) A bán kísérete leheveredett a gyepre, és várt.

Egyszer csak puskalövéseket hallottak hátulról, majd golyók röpödtek körülöttük, az egyik meg is sebesített egy parancsört. A bán kíséretének tagjai felugráltak, s a helyszínre siettek. Szomorú látvány tárult eléjük. Az egyik népfelkelő zászlóalj néhány tagja feltört egy közelben lévő hatalmas birkahodályt, s a kitéduló állatokra kezdett vadászni. A kaotikus epizódnak több sebesültje és halottja volt. A tisztek képtelenek voltak rendet teremteni a népfelkelők között. Maga a bán is kénytelen volt Pákozdot elhagyva, a községtől

¹⁴⁷ *Hauptmann* 1975. II. 30–31. o. (Dahlen naplója), 223. o. (Hompesch naplója). Az előbbi szerint Rodićnak sikerült visszafordítania a zászlóaljat.

¹⁴⁸ Lásd erre Csány László jelentését, közli: *Csány* 1998. I. 333–334. o. Vö.: *Hauptmann* 1975. II. 223. o.; *Zámbelly* 1889. 178. o.

nyugatra menedéket keresni.¹⁴⁹ A tüzelést a magyar oldalon is hallották, de azt hitték, hogy a bán lövetett bele hátráló csapataiba, hogy előnyomulásra bírja őket.¹⁵⁰

Késő délután, négy és öt óra között érkeztek meg a Hartlieb-hadosztály első zászlóaljai, elsőként a 3. (otocsáci) határőrezred 1. zászlóalja, maga a hadosztály zöme pedig csak sötétedéskor. A bán a Hartlieb-hadosztály élének megérkezése után Hermann Dahlent futárként az időközben a Kempen-hadosztályt felkereső Karl Zeisberg vezérőrnagyhoz, a hadsereg vezérkari főnökéhez küldte a hírrrel. Meg is találta, majd együtt tértek vissza Pákozdra, amelynek környékén még mindig folyt a birkavadászat, olyannyira, hogy Zeisberg és Dahlen csak életveszély közepette tudott áthaladni a térségen. A tüzelésnek (ti. a birkavadászatnak) csak este hat óra tájban lett vége, s a bán csak kor merészkedett előre, hogy kíséretével szemrevételezze a magyar állásokat. A szemfüles magyar tüzerek azonban észrevették, s ágyúszóval köszöntötték.¹⁵¹

Miután a Hartlieb-hadosztály egésze megérkezett, a bán már nem gondolt a csata újrajáradására. Csupán a centrumban lévő szerezésnek ütöttek rajta a szőlőkben lévő pincéken, s miután elűzték az ott lévő magyar előőrseket, bőségesen csillapították szomjukat és éhüket. A bán és kísérete meglehetősen levert hangulatban töltötte az estét.¹⁵²

A veszteségek

A két fél összesen kb. 46 000 embert és 76 löveget sorakoztatott fel a csatamezőn. A veszteségek ehhez képest meglehetősen csekélyek voltak. A magyar fél Móga altábornagy hivatalos jelentése szerint 7 halottat, 37 sebesültet és 5 lovat veszített. A veszteség azonban ennél bizonyosan több volt, mert Móga jelentése is „a mostanig vett beadványok” alapján adja meg a magyar veszteséget.¹⁵³

A magyar oldalon csupán két, a jobbszárnyon harcoló alakulat veszteségét ismerjük pontosan: a 60. (Wasa) gyalogezred 1. zászlóalja 5 halottat, 17 sebesültet és 8 eltűntet,¹⁵⁴ a tolnai önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj négy sebesültet veszített.¹⁵⁵ Gömöri Frigyes, a 2. pesti önkéntes mozgó nemzetőri zászlóalj kecskeméti századának katonája szerint a Pátka mögötti dombokon folytatott harcban a horvátok hat főt lőttek le; de azt nem írja, hogy melyik alakulattól.¹⁵⁶ Hermann Dahlen von Orlaburg báró, a bán egyik segédtisztje a sukorói magaslatokon 31 iszonyatosan megcsónkított honvéd holttestét látta, akik sebek alapján kézítésében estek el.¹⁵⁷ Ez az adat nagyjából egybeesik az otocsáci határőrök ezredtörténetének leírásával. Eszerint az ezred a szerezésének a csata során beleütköztek egy magyar alakulathoz, amely békésen közeledett hozzájuk. A magyarok azt hitték, hogy

¹⁴⁹ Hauptmann 1975. II. 33–34. o. (Dahlen naplója), 224. o. (Hompesch naplója).

¹⁵⁰ Zámbeley 1889. 178. o.; Vendrei 1888. II. 70. o.

¹⁵¹ Hauptmann 1975. II. 33–34. o. Vö.: Szabó 1875. 24. o. (Szerinte ekkor lőtték le a bán segédtisztjét, Oldershausen főhadnagyot.)

¹⁵² Hauptmann 1975. II. 31–36. o. (Dahlen naplója), 224. o. (Hompesch naplója).

¹⁵³ Közli Von der Revolution 38–39. o., magyar fordításokban: Hermann 2010. 60–61. o.

¹⁵⁴ Rupprecht von Virtsolov 1871. 271. o.

¹⁵⁵ Perczel Miklós – Tolna megyei alispáni hivatal, Martonvásár, 1848. szeptember 30. Idézi: Horváth 1968. 120–121. o.

¹⁵⁶ Gömöri – Csányi János kecskeméti főbíró, Martonvásár, 1848. szeptember 30. Közli: Iványosi-Szabó 1988. 313. o.

¹⁵⁷ Hauptmann 1975. II. 34. o.

a horvátok, a horvátok pedig azt, hogy a magyarok akarják megadni magukat. Amikor a magyarok a szerezsánokat fegyverletételre szólították fel, azok fegyvert ragadtak, s egy pillanat alatt vérfürdőt rendeztek a menekülő magyarok között; 35 főt megöltek, egy hadnagyot és 12 legénységi állományút pedig foglyul ejtettek.¹⁵⁸

A magyar veszteség az este elrendelt visszavonulás során újabb halottakkal és sebesültekkel gyarapodott. Az 34. soryalozezred 2. zászlóalja ugyanis ellenségnek nézte a később érkező 1. honvédszászlóaljat, s a két alakulat egymásra lőtt.¹⁵⁹ Az áldozatul esettek pontos számát nem ismerjük, de például az 1. honvédszászlóalj két halottat és kilenc sebesültet veszített.¹⁶⁰ Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy velük együtt a magyar veszteség nagyjából megegyezhetett a horvátal.¹⁶¹

Móga altábornagy Jellačić veszteségét kb. 100 főre becsülte.¹⁶² Jellačić jelentése szerint a horvátok összesen 49 halottat és néhány sebesültet veszítettek. A bán természetesen úgy vélte, hogy a magyarok ennek a többszörösét veszítették; első jelentésében 100 halottra és 30 fogolyra tette veszteségüket. Ebből legfeljebb az utóbbi adat tekinthető bizonyosnak, hiszen a foglyokat nyilván meg tudták számolni.¹⁶³ Az otocsácsi határőrezred története szerint a horvát csapatok vesztesége 20 halott és 30 sebesült volt.¹⁶⁴

A részletes kimutatások alapján azonban úgy tűnik, hogy a horvát veszteség – a sebesültek tekintetében – némileg magasabb volt a Jellačić által írottaknál. A tényleges veszteség megállapítását az teszi nehezzé, hogy közvetlenül a csata után horvát részről összesen három alakulatnál készült részletes veszteségkimutatás,¹⁶⁵ a többiek veszteségeit csak egy hét múlva, Magyaróváron nyújtották be. Ennek alapján a következő adatokat ismerjük:

¹⁵⁸ Bach 1853. 238. o.

¹⁵⁹ Zámnelly 1889. 178–179. o. szerint a hátvéden lévő Sándor-huszárok emberben és lóban többet veszítettek, mint egy valóságos ütközetben. Gömöri Frigyes szerint a honvédek 7, a huszárok 4 főt veszítettek. MT, 1848. október 4. No. 173. 695. o.; Gömöri – Csányi János kecskeméti főbíró, Martonvásár, 1848. szeptember 30. Közli Iványosi-Szabó 1988. 313. o. Móga Martonvásárott 1848. szeptember 30-án kelt jelentése szerint az 1. honvédszászlóaljból többen megsebesültek, a 34. gyalozezredi zászlóalj őrnagya (Széll József) szintén, s a fővezér kíséretéből egy huszár lovastól lelőttek. Közli: Von der Revolution 40. o., magyar fordításban: Hermann 2008/a. 108. o. és Hermann 2010. 63. o. Az esetről megemlékezik: Szabó 1875. 27. o.; Kosty 1861. 66–68. o. és Degré Alajos: Visszaemlékezéseim. Összeállította, szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta Ugrin Aranka. (Magyar Századok) Budapest, 1983. 229. o.

¹⁶⁰ Lásd erre Lázár György haditörvényszéki vallomását, magyar fordításban közli: Hermann 2008. 11–112. o.

¹⁶¹ Zámnelly 1889. 178. o. szerint a magyar veszteség alig valamivel volt több száz halottnál és sebesültnél. Darnay (Dornyay) Béla: Szekovics Pál keszthelyi georgiconi hallgató és honvéd naplója 1848. május 16-tól – 1849. december 9-ig. (Balatoni Múzeumi Füzetek. 7. sz.) Keszthely, 1948. In: *Uő*: Keszthely és az 1848–49-es szabadságharc. Keszthely, 1948. 5. o. 30 halottra és 27 sebesültra teszi a magyar veszteséget.

¹⁶² Egy magyar hírlapi tudósítás szerint a székesfehérvári kórházban 102 legénységi állományút és 6 tisztet ápoltak a csata után. *Kossuth Hírlapja*, 1848. október 6. No. 84. 381. o. Egy másik tudósítás 73, egy harmadik 300 sebesültet említ. Uo. október 4. No. 82. 372.; október 7. No. 85. 385. Vö.: Források Székesfehérvár történetéből I. Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc forrásai. Szerk. *Csurgai Horváth József, Hudi József, Kovács Eleonóra*. Székesfehérvár Város Levéltára. Székesfehérvár, 1998. 242. és 244. o.

¹⁶³ Jellačić október 5-i jelentése Latourhoz, közli: *Spira* 2000/a. 151. o. Vö. még: Jellačić – Nugent, Magyaróvár, 1848. október 7., közli: Von der Revolution 44–45. o.; Jellačić – I. Ferdinánd, Rothneusiedl, 1848. október 12. Közli: *Hauptmann* 1975. II. 167–168. o., magyar fordításban Hermann 2010. 69–70. o.

¹⁶⁴ Bach 1853. 238. o.

¹⁶⁵ Ezek: a 8. (gradiskai) határőrezred 1. zászlóalja (1 halott, 2 sebesült); a likai határőrezred népfőlkelői (Aufgeboth) (11 halott, 25 sebesült) és az otocsácsi népfőlkelő (Population) zászlóalj (4 halott, 7 sebesült). KA AFA Karton 1812. CW 1848-10-16b., c., d.

A balszárnyon, Pátkánál harcoló, kézitúsában is részt vevő Kempen-hadosztály vesztesége 12 halott, 70 sebesült és 27 eltűnt volt.¹⁶⁶ A centrumban támadó, de a magyar tüzéség működése miatt közelharcba nem keveredő Schmidl-hadosztály vesztesége 17 halott és 47 sebesült; ám ennek a hadosztálynak a veszteségeiről csak az egyes alakulatok, de nem minden alakulat kimutatásait ismerjük.¹⁶⁷ A 7. (Hardegg) vérteszred ezredtörténete csupán a Jellačić oldalán megsebesült Werner von Oldershausen báró, hadnagyot említi az ezred veszteségeként.¹⁶⁸ A 7. (Kress) könnyűlovasezred két századáról az ezredtörténet csupán annyit ír, hogy „dicsőségesen részt vett” a pákozdi csatában, de veszteségükről nem szól.¹⁶⁹ A késve érkező Hartlieb-hadosztálynak nem volt vesztesége.¹⁷⁰

Mindezek alapján annyi bizonyos, hogy a Jellačić jelentésében említett 49 halotton kívül legalább 117 sebesültről és 27 eltűntről tudunk; a sebesültek közül a 3. (ogulini) határezred 4. zászlóaljának nyolc sebesültjéről pedig valószínűsíthető, hogy miután felépülésre Székesfehérvárra küldték őket, s onnan október 6-ig nem tértek vissza, a székesfehérvári felkelés alkalmával magyar fogságba estek.¹⁷¹

A szembenálló felek teljesítménye

Ha a fentiek alapján értékelni kívánjuk a két fél teljesítményét, a horvát sereg esetében nehéz nem lesújtó jelzőket használni. Az elbizakodottság a háborúban gyakran megbeszszolja magát, s ez esetben is ez történt. A horvát hadvezetés olyannyira lenézte a szembenálló haderőt, hogy a legalapvetőbb szakmai követelményeknek sem tett eleget.

Kezdjük mindjárt a táborkar (vezérkar) munkájával. A szeptember 28-án másnapra kiadott diszpozíciót a sereg egyharmada nem teljesítette, s a forrásokból nem derül ki, miért nem. A Hartlieb-hadosztályt várták a csataterre, s csak több órával a kitűzött időpont után indult el; állítólag akkor is csak azért, mert a hadosztályparancsnok hallotta az ágyúdörgést.¹⁷²

A táborkar nem végzett előzetes felderítést a terepen, s a kortársi vélemény szerint a csapatok így vakon mentek a harcba.¹⁷³ Az ok – Neustadter emlékirata szerint – az volt,

¹⁶⁶ Kempen, Magyaróvár, 1848. október 6. KA AFA Karton 1812. CW 1848-10-20. Megjegyzendő, hogy Kempen kimutatásában a 3. (ogulini) határezred vesztesége 1 halott, 27 sebesült, 13 eltűnt; az ezred történetében 5 halott és 35 sebesült. *Paul Kussan*: Kurzgefaßte Geschichte des oguliner dritten National-Grenz-Infanterie-Regiments. Wien, 1852. 68. o.

¹⁶⁷ Schmidl, Magyaróvár, 1848. október 5. és 7. No. 31. és 46. KA AFA Karton 1812. CW 1848-10-16., a-e., 17., 19.

¹⁶⁸ *Josef Victorin*: Geschichte des k. k. siebenten Dragoner-Regimentes Wilhelm von Braunschweig von seiner Errichtung 1663 bis Ende Mai 1879. Wien, 1879. 307. o. – Hozzáteendő, hogy az ezredtörténet szerint Oldershausen sebesült itt esett fogságba; holott Oldershausen Székesfehérvárra vitték, s október 3-án ott esett a városi felkelők fogságába. Egy másik, rövidebb összefoglaló Oldershausen kívül „néhány vértés” megsebesülését említi „a Pákozdnál és Velencénél vívott előrsi ütközetekben”. [*Andreas Graf Thürheim*.:] Die Reiter-Regimenter der k. k. österreichischen Armee. Von einem ehemaligen Cavallerie-Offizier. Zweite Auflage. Wien, 1866. 185. o.

¹⁶⁹ *Hugo Freiherr von Komers-Lindenbach*: Geschichte des k. k. Uhlanen Regimentes Alexander II., Kaiser von Russland Nr. 11. (vormals 7. Cheveauxlégers-Regiment) von seiner Errichtung 1814 bis Ende 1877. Wien, 1877. 46. o.

¹⁷⁰ Hartlieb, Moson, 1848. október 7. KA AFA Karton 1812. CW 1848-10-17.

¹⁷¹ Knesevic ezredes jelentése, Magyaróvár, 1848. október 6. KA AFA Karton 1812. CW 1848-10-19.

¹⁷² *Neustadter* 1942. II. 109. o.

¹⁷³ *Hauptmann* 1975. II. 37. o.

hogy Zeisberg vezérőrnagy, a táborkar főnöke egyszerűen nem hitt abban, hogy összecsapásra kerülhet sor, hanem meg volt győződve arról, hogy a magyar csapatok tovább folytatják a visszavonulást. Holott Neustaedter a hírszerzői jelentések alapján figyelmeztette, hogy a magyarok jó csapatokkal és jó tüzérséggel rendelkeznek.¹⁷⁴

Zeisberg amúgy sem remekelt. A csata alatt Kempen hadosztályánál tartózkodott, majd onnan tért vissza a centrumba; de hogy mit csinált akár az egyik, akár a másik helyen, nem tudjuk.

Sokat elárul a táborkar munkájáról, hogy a Jellačić által Kempenhez küldött Hompesch felülbíráta a hadseregparancsnok által küldött utasítást, s e felülbíralás célszerűségéről Kempen is meggyőzte. Gondoljunk bele, egy őrnagyi rangú parancsőrtsiszt elég önbizalommal rendelkezik ahhoz, hogy rábeszéljen egy vezérőrnagyot arra, ne teljesítse egy altábornagy, a fővezér intézkedését! Adódik persze a párhuzam Széchenyi István nevezetes lipcei futárútjával, ám Széchenyi – ha hihetünk a forrásoknak – nem a Schwarzenberg által küldött üzenetben foglaltak *ellenkezőjéről* akarta meggyőzni Bernadotte-ot.¹⁷⁵

Érthetetlen az is, hogy miért küldték a rendes fegyverzettel nem rendelkező népfelkelő zászlóaljokat a tűzvonalba akkor, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a magyarok nem hátrálnak, s hogy aznap csata lesz? A magyar tüzérség a centrumban nyilván akkor is visszaveri a támadást, ám nem volt mindegy, hogy a csapatok rendezetten, kis veszteségekkel vagy hanyatt-homlok futva hagyják el a csatamezőt. Az is érthetetlen, hogy a sereg egyetlen első vonalbeli alakulatát, a 2. (otocsáci) határhozrend 1. zászlóalját miért a csataterre utolsóként elindított hadosztályhoz osztották be?

A hadosztályparancsnokok teljesítményéről nehéz bármit is mondani. Hartlieb nem érkezett meg, Schmidlről egyetlen forrás sem ejt egyetlen szót sem (itt nyilván Jellačić jelenlétében nem is igen maradt számára tér). Kempen volt az egyetlen, aki aktivitást mutatott, ám úgy tűnik, ő sem volt képes határozottan vezetni az alá beosztott csapatokat. Erre mutat az a tény, hogy a horvát balszárnyon felvonuló hadosztályból csak a Neustaedter-dandár csapatainak harctéri szerepéről vannak adataink, a minimum 6000 főnyi Rastić-dandárból egyedül Lončar hadnagy 3. háromfontos gyalogütegéről szólnak a források. Holott Kempen hadosztálya önmagában közel kétszeres létszámfölényben volt a magyar jobbszárnyal szemben, s ezen érdemben az átirányított magyar tüzérségi erősítés sem módosított. Igaz, lovasságát és tüzérségét tekintve a magyar jobbszárny erősebb volt; ám a lovasság ezen a szakaszon nemigen jutott szerephez. A horvát hadsereg utólagos hadműveleti naplója Kempen bírálja azért, mert az komolyan vette a Szapáry által tett fegyverszüneti ajánlatot, s emiatt leállította a támadást, s ezzel meghiúsította a bán fellépését is. Ez azonban utólagos elméncskedés, s nem sok köze van a valóban történetekhez, hiszen Kempen a Szapáry-féle ajánlat után sem állította le a támadást, s az ő erői még akkor is harcoltak, amikor a centrumban már órák óta összeomlott a horvát támadás.¹⁷⁶

A magyar oldalon kortársi beszámolók hiányában nehéz szakmai értékelést adni a táborkar munkájáról. Ugyanakkor a csata után a katonai vezetéssel kapcsolatban korábban oly kritikus Csány László is így nyilatkozott a hadsereg vezetéséről: „Móga és Holtsche

¹⁷⁴ Neustaedter 1942. II. 103. o.

¹⁷⁵ Ács Tibor: Katonaként is magyar. Széchenyi István katonaelete és hadügyi reformeszméi. (Hősgaléria) Budapest, é. n. [2009.] 71–98. o.

¹⁷⁶ Hauptmann II. 326. o.

generálisokra biztosan számolhatni, valamint tartózkodás nélkül [sic!] felszólaltam akkor, mikor a vezéreink által a haza érdekét és fegyvereink becsületét veszélyeztetve tapasztalám, úgy kötelességem érzetében ki kell jelentenem a bizodalmat, melyet ezek megérdemelnek, és Móga tábornagnak még vezéri ügyessége is kétségen kívüli.”¹⁷⁷ Perczel Mór, aki a sukorói haditanácson oly hevesen összetűzött Mógával, pedig így fogalmazott október 2-án: „Móga iránt is mindinkább nő bizalmam.”¹⁷⁸ De hasonló lelkesedéssel nyilatkozott a vezetés és a tisztikar teljesítményéről a három nemzetgyűlési biztos, Luzsénszky Pál báró, Bónis Sámuel és Asztalos Pál is.¹⁷⁹

Ha a csata során történektől indulunk ki, egyrészt szembetűnő, hogy milyen célszerűnek bizonyult a Móga és tábornokara által elrendelt felállítás. A magyar jobbszárny nemcsak visszaverte az ellenséges balszárnyat, hanem kimondottan kritikus pillanatok is szerezett neki. A centrumban pedig az ellenség a tüzéség célszerű felállítása miatt képtelen volt még csak megközelíteni is a magyar állásokat. A jobbszárnyra éppen időben sikerült erősítést irányítani, s a tartalék elővonására is időben került sor. Ha Jellačić a Hartlieb-hadosztály megérkezése után netalán újabb támadást rendel el, lett volna erő ennek visszaverésére is. S akárhogy is nézzük, a bán a Hartlieb-hadosztály elmaradása dacára is több mint 36 000 embert alkalmazott (vagy alkalmazhatott volna) a csatatéren, s ha a magyar balszárny és a tartalék létszámát levonjuk, Móga kb. 10 000 emberrel védte meg állását és verte vissza az ellenséget.

A fegyvernemek teljesítményét elemezve, a két félnek a csatában ténylegesen bevett gyalogsága nagyjából azonos képességekkel rendelkezett. A magyar oldalon öt soredredi zászlóalj szolgált, de ezek egyike 3. zászlóalj volt, s valamennyi a szabályozott létszám felével rendelkezett csak. A bálnak egy 1., egy 2. és öt 3. határőr zászlóalj állt a rendelkezésére, teljesen feltöltött létszámmal. A magyar honvédek (egy zászlóalj) és önkéntes mozgó nemzetőrök (hat zászlóalj) nyilván jobban voltak felszerelve, mint a horvát 4. zászlóalj, de kiképzettségük és harci tapasztalatuk aligha lehetett több. Ennek ellenére a jobbszárnyon folyó gyalogsági küzdelmet a magyar fél nyerte meg.

A lovasság gyakorlatilag egyik oldalon sem játszott komolyabb szerepet. Egyedüli kivételként a jobbszárnyra küldött huszárokat említhetjük, akik Andrassy Gyula visszaemlékezése, illetve az utólagos hadműveleti napló szerint kiténtek a lovasberényi út felőli horvát megkerülés visszaverésében; igaz, Móga hadijelentésében ennek nincs nyoma.¹⁸⁰

A tüzéség esetében a magyar gyakorlatilag kiütéses győzelmet aratott a horvát tüzéség felett. A jobbszárnyon a tüzéségi párbajt talán döntetlennek nevezhetjük, bár a gyalogsági támadások elhárításában a magyar tüzerek itt is jobban szerepeltek. A centrumban viszont – nem lehet elégszer hangsúlyozni – az egyetlen cs. kir. üteg kivételével csupán néhányhetes kiképzéssel rendelkező honvédtüzérek gyakorlatilag egyedül nyerték meg az itt folyó ütközetet. Először a felvonuló horvát tüzéséget kényszerítették elhallgatásra, majd távozásra, aztán pedig szétlőtték az ellenség rohamoszlopait.

¹⁷⁷ Csány 1998. I. 334. o.

¹⁷⁸ Perczel – Pázmány Dénes, Martonvásár, 1848. okt. 2. Közli: KLÖM XIII. 69–70. o.

¹⁷⁹ Luzsénszky, Asztalos, Bónis – Magyar országgyűlés, Martonvásár, 1848. szept. 30. Közli: KLÖM XIII. 55–56. o.; Görgey – Katona 1980. 193–196. o.; Hermann 2010. 64–65. o.

¹⁸⁰ Hermann 1995. 191. o.; Andrassy 1912. 589. o.

A csata után

A csatát követően a magyar oldalon nagy volt az öröm, de az aggodalom is. A siker ellenére ugyanis továbbra is attól lehetett tartani, hogy a bán átkarolja és elvágnja Budapesttől a magyar sereget. Mivel a fővárosba vezető utakat csak Martonvásárnál lehetett fedezni, szeptember 29-én az esti órákban a magyar fővezérség elrendelte a visszavonulást. Ám a visszavonulás a lehető leghszerencsétlenebb módon történt, a sötétben az alakulatok összekeveredtek, egymásra lőttek, s a Martonvásárra megérkező csapatok mindenre hasonlítottak, csak győztes seregre nem. Így aztán a fővezér és a kormánybiztosok is örömmel fogadták Jellačić fegyverszüneti ajánlatát. Ez ugyanis időt jelentett a sereg rendezésére. A szeptember 30-án három napra megkötött egyezmény a szeptember 29-én elfoglalt állások vonalát jelölte meg demarkációs vonalként, s megtiltotta az ezeken túlra irányuló csapatmozgásokat.¹⁸¹

Miért kért a bán fegyverszünetet? Hiszen szeptember 30-án már ismert volt előtte, hogy a magyar hadsereg visszavonult Martonvásár felé. Segédtsíztjeinek naplóiból tudjuk, hogy ekkor vált nyilvánvalóvá előtte: serege lassan felmorzsolódik, ha nem hagyja el rövid időn belül Székesfehérvár környékét. Buda felé nem mehetett, maradt tehát a győri irány. Ám – ellentétben a közkeletű állítással – az újabb támadás tervét nem adta fel. Magához akarta vonni a Dunántúlon és a Felvidéken állomásozó nem magyar nemzetiségű cs. kir. alakulatokat, s helyre kívánta állítani az összeköttetést Béccsel. Ezért döntött úgy, hogy október 1-jén elhagyja korábbi állásait, s seregével megindul északnyugati irányba. Abban reménykedett, hogy a Dunántúlon és a Felvidéken lévő cs. kir. csapatok csatlakoztatása, illetve a Bécsből remélt erősítések révén serege a következő támadást a siker reményében teheti. Támadási szándékának *végleges* feladását az október 6-án kitört újabb bécsi forradalom híre okozta.

Ki nyerte meg a csatát? A kérdés már csak azért is jogos, mert mint az eddig elmondottakból is kitűnik, Pákozdt korántsem volt az a nagy győzelem, amelynek a korábbi ünneplések láttatni szerették volna. Eldöntéséhez a két fél szándékait kell tisztáznunk. A magyar hadsereg meg akarta állítani a horvát előnyomulást, s e célját lényegében el is érte. Ezen az sem változtat, hogy a csatát követően visszavonult Martonvásárig, hiszen a fegyverszünettel a horvát sereg lemondott az újabb támadásról. Jellačić célja a magyar hadsereg legyőzése s aztán a főváros bevétele volt. Ezt a szándékát pedig Pákozdt után fel kellett adnia, s a fegyverszünettel lényegében elismerte kudarcát. Hozzáteendő azonban, hogy Jellačić stratégiai kudarca nem járt együtt taktikai katasztrófával. Attól azonban, hogy nem verték meg, még nem is győzött. (Utóbb, 1849 januárjában, amikor a téli hadjárat győzelmei után a Katonai Mária Terézia Rend adományozását kérte, ő maga csak általánosságban szólt arról, hogy 1848 szeptemberében Buda kapuiig tört előre seregével. A kérelemhez alárendeltjei által kiállított – s láthatólag a bán által sugallt – bizonyítvány viszont már győzelemnek nevezte Pákozdot, amelynek során kétórás küzdelem után, a magyar tüzérség főlénye dacára győztek, s amit követően a magyarok visszavonultak Martonvásárra. „Ez volt az első siker, és ezért igen fontos, miután a magyarokat megfosztotta a győzhetlenség látszatától.”¹⁸²) Ami csak azt mutatja, hogy a papír valóban türelmes...

¹⁸¹ Magyar fordításban közli: *Görgey – Katona* 1980. 197–198. o. és *Hermann* 2010. 66. o.

¹⁸² KA MMTO Fasc. IV. J/35. No. 1., ad No. 1. *Franz Vaníček*: Specialgeschichte der Militärgrenze. IV. Band. Wien, 1875. 211. o. szerint Pákozdot mindkét fél a maga győzelmének tartja; de a bán volt a győztes, mert az ő had-

Jellačić utóbb különböző hadijelentéseiben több, meglehetősen nyakatekert érveléssel indokolta, hogy miért hagyott fel a további támadással. Így hivatkozott a magyar hadsereg lovassági fölényére, ami – ha szigorúan a létszámokat nézzük – nem állja meg a helyét. A bán ugyanis 17, a magyar hadsereg 15 lovasszázaddal rendelkezett. Magában a csatában magyar részről hat, horvát részről tíz (vagy nyolc) lovasszázad volt ott. A másik ilyen érv a Buda bevételéhez szükséges eszközök, azaz a nagyobb űrméretű lövegek hiánya. Ez azonban aligha érthető váratlanul, hiszen ilyenekkel már a hadjárat kezdetén sem rendelkezett, s aligha várhatta, hogy útközben ilyenekhez juthat. Sokkal alaposabbak azok az érvek, amelyek a magyar tüzérségnek a csatamezőn megmutatkozó fölényét, az ellátási nehézségeket, a magyar népfelkelés aktivizálódását, illetve azt hangsúlyozzák, hogy a magyar seregre és huszáralakulatok semminemű hajlandóságot nem mutatta arra, hogy átálljanak a bán hadseregének oldalára.

Pákozdi győben a Batthyány Lajos és munkatársai által megteremtett új hadsereg sikere is volt. A hadseregben a gránátosokkal együtt öt „rég” cs. kir. zászlóalj, három honvédszászlóalj, kilenc önkéntes mozgó nemzetőrszászlóalj, egy szabadcsapat alkotta a gyalogságot; a lovasságot teljes egészében a cs. kir. hadsereg régi huszárai, összesen 15 század képezte. Az oly kitűnően szereplő tüzérség kétharmadát új, honvéd vagy önkéntes mozgó nemzetőri, egyharmadát pedig cs. kir. ütegek tették ki.

Tehát nem csupán az derült ki, hogy a Batthyány-kormány képes volt a régi haderő bázisát is felhasználva új, tömeghadsereget szervezni, hanem az is, hogy ezek az eltérő jellegű egységek képesek együttműködni a harcmezőn is. Erre a délvidéki hadszíntéren ugyan már többször volt példa, ám ott a magyar haderő mindig harcászati alacsonyabb rendű, s általában gyengébb ellenféllel állt szemben. Itt azonban a hadsereg egy nála erősebb, reguláris hadsereget kényszerített meghátrálásra. A pákozdi sikert ugyanakkor nem kell túlértékelnünk. A csatát követő visszavonulás során történtek megmutatták a magyar haderő gyenge pontjait, s továbbra is megmaradt a horvát haderő kétszeres létszámfőlénye. Ezek után tökéletesen érthető, hogy Móga és tisztjei a horvát haderő kiszorítására törekedtek, s meglehetősen óvatosan üldözték a nyugat felé visszavonuló bánt.

Az 1848. őszi hadjáratban a magyar hadsereg komoly hiányosságai ellenére kiváló teljesítményt nyújtott, s ebben mulhatatlan érdemei voltak Batthyány Lajos miniszterelnöknek és az általa létrehozott hadügyi adminisztrációnak. A hadjárat kezdetén mutatkozó nyomasztó ellenséges létszámfőlényt ugyan nem sikerült teljesen kiegyensúlyozni, de szeptember végén a hadszíntér egészét tekintve nagyjából egyenlő erők álltak szemben egymással. Ilyen esetben mindig a védekező fél oldalán van az előny, s a magyar hadvezetés ezt jól ki is használta. Jellačić hadvezéri tehetségtelensége szintén komolyan hozzájárult a magyar sikerhez, ám önmagában kevés lett volna hozzá. A bán hadászati lényegében már szeptember közepén elveszítette a hadjáratot, hiszen túlerejének pszichikai hatására épített haditerve már ekkor megbukott. Ezt követően minden nap csak a magyar felet erősíthette, s a horvátokat gyengíthette. Alapvető fordulatot csak az hozhatott volna, ha az uralkodó már ekkor nyílt támogatásban részesíti a bánt, ám erre nem került sor.

---

teste maradt a csatamezőn. Igen mértéktartó módon elemzi a történeteket: *Hauptmann* 1975. I. 88–95. o. A magyar és a horvát/osztrák álláspontokat összegzi *Alan Sked*: Jellačić in the Summer of 1848. (Südost-Forschungen Band 57.) München, 1998. 158–162. o. Sked azonban alacsonyabb harcértékűnek tartja a horvát sereget, holott annak az egy-egy 1. és 2. zászlóaljon kívül nyolc 3. zászlóalja volt, amelyek kiképzettségben és felszerelésben egyáltalán nem maradtak el a magyar honvéd- és önkéntes zászlóaljak mögött; összesített létszámuk pedig – a szerzesánokkal együtt – nagyjából akkora volt, mint a teljes magyar gyalogság.

MELLÉKLET

1.

*Siófok, 1848. szeptember 23.*¹⁸³

A horvát hadsereg harcrendje

Hadtestparancsnok: Josip Jellačić báró, cs. kir. altábornagy

Vezérkari főnök: Karl Zeisberg cs. kir. vezérőrnagy

<i>Csapat</i>	<i>Parancsnok</i>	<i>Ember</i>	<i>Ló</i>	<i>Löveg</i>
1. hadosztály	Karl Hartlieb lovag, altábornagy, hadosztályparancsnok			
	Dietrich vezérőrnagy, dandárparancsnok			
A 2. (otocsáci) határőrezred 1. zászlóalja	Ettingshausen őrnagy	1150		
Az 5. (varasd-kőrösi) határőrezred 3. zászlóalja	Stoisavliević alezredes	1331		
Az 5. (varasd-kőrösi) határőrezred 4. zászlóalja	Spachholz százados	1327		
A 5. (varasd-kőrösi) határőrezred népfelkelői ¹⁸⁴		3074		
2. hatfontos gyalogüteg	Gebauer főhadnagy	92	52	6
A 6. (Wrbna) könnyűlovasezred 1. őrnagyosi osztálya		200	210	
	A dandár összege	7174	262	6
	Kriegern vezérőrnagy, dandárparancsnok			
A 6. (varasd-szentgyörgyi) határőrezred 3. zászlóalja	Reiche alezredes	1203		
A 6. (varasd-szentgyörgyi) határőrezred 4. zászlóalja ¹⁸⁵	Bogdanović százados ¹⁸⁶	774		
Az 1. (likai) határőrezred 4. zászlóalja	Rheinbach ezredes	1324		

¹⁸³ A bán aznap adta ki azt a parancsot, amely a hadsereg új beosztását tartalmazta. *Bach* 1853. 237. o. A létszámokat fel nem tüntető horvát hadrendet 1848. szeptember végén zsákmányolták magyar népfelkelők. Dátum nincs rajta, de nyilvánvalóan 1848. szeptember 25. környékén keletkezhetett. Közli: *Közlöny*, 1848. október 8. No. 120. Melléklet. A horvát haderőről 1848. szeptember eleje és október 18. közötti időszakból nem rendelkezünk létszámokkal ellátott kimutatással. A létszámokat e két hadrend alapján adtuk meg; lehetőleg a szeptember eleji létszámokat vettük alapul. Mindkét kimutatást közli: *Hermann* 2008/b. 277–282. o.

¹⁸⁴ Az 5. és 6. határőrezredek népfelkelő zászlóaljai 1848. szeptember elején még egy alakulatot alkottak; a létszámot az akkori létszám felezésével állapítottuk meg.

¹⁸⁵ Az alakulat nem szerepel az 1848. szeptember eleji hadrendben. Valószínűleg a népfelkelő zászlóalj egy részéből alakították meg. A létszámot az október 18-i hadrend alapján adtuk meg, s az ott szereplő számot levontuk a népfelkelő zászlóalj létszámából.

¹⁸⁶ Az október 18-i hadrend alapján.

<i>Csapat</i>	<i>Parancsnok</i>	<i>Ember</i>	<i>Ló</i>	<i>Löveg</i>
A 6. (varasd-szentgyörgyi) határőrezred népfelkelői ¹⁸⁷		3300		
A 4. (szluini) határőrezred szerzesánjai ¹⁸⁸	-	139		
1. háromfontos gyalogüteg	Hassek főhadnagy	69	28	6
A báni huszárezred egy százada ¹⁸⁹	-	125	125	
	A dandár összege	6934	153	6
	A hadosztály összege	14108	415	12
2. hadosztály	Johann Kempen von Fichtenstamm vezérőrnagy, hadosztályparancsnok			
	Josef Neustaedter vezérőrnagy, dandárparancsnok			
A 7. (bródi) határőrezred 2. zászlóalja	Bogunović százados	1313		
A 3. (ogulini) és a 4. (szluini) határőrezred 3. zászlóalja	Rezniczek százados	1904		
A 2. (otocsáci) határőrezred 4. zászlóalja ¹⁹⁰		1177		
A 3. (ogulini) határőrezred népfelkelői ¹⁹¹	Terbuhović őrnagy	747		
A 3. (ogulini) határőrezred népfelkelői	Leypold százados / Bermann százados	747		
A 3. (ogulini) határőrezred szerzesánjai	Roknić főhadnagy	44		
Az 1. (likai) határőrezred szerzesánjai	-	57		
1. hatfontos gyalogüteg	Klee hadnagy	97	52	6
A báni huszárezred egy százada ¹⁹²	Zengevall százados	125	125	
	A dandár összege	6211	177	6
	Daniel Rastić ezredes, dandárparancsnok			
Az 1. (likai) határőrezred 3. zászlóalja	Budisavliević alezredes	1320		

¹⁸⁷ Az 5. és 6. határőrezredek népfelkelő zászlóaljai 1848. szeptember elején még egy alakulatot alkottak; a létszámot az akkori létszám felezésével állapítottuk meg.

¹⁸⁸ 1848. szeptember elején együtt szerepeltek a két báni ezred szerzesánjaival. A létszámot az akkori létszám harmadolásával számítottuk ki. Az alakulat létszáma október 18-án is 139 fő volt.

¹⁸⁹ Az alakulat összlétszámát a szeptember eleji hadrend 1000 főben adja meg. Ez – nyolc századdal számolva – 125 fős századlétszámokat jelent.

¹⁹⁰ Az alakulat nem szerepel az 1848. szeptember eleji hadrendben. Valószínűleg a népfelkelő zászlóalj egy részéből alakították meg. A létszámot az október 18-i hadrend alapján adtuk meg, s az ott szereplő számot levontuk a népfelkelő zászlóalj létszámából.

¹⁹¹ A pákozdi csatában az ogulini ezredből két zászlóaljnyi népfelkelő szerepelt. A létszámot a korábbi 2600 főnyi összlétszám felezésével, illetve ebből a 4 zászlóalj 1106 főnyi létszámának levonásával adtuk meg.

¹⁹² Az alakulat összlétszámát a szeptember eleji hadrend 1000 főben adja meg. Ez – nyolc századdal számolva – 125 fős századlétszámokat jelent.

<i>Csapat</i>	<i>Parancsnok</i>	<i>Ember</i>	<i>Ló</i>	<i>Löveg</i>
A 10. (1. báni) határérezred 4. zászlóalja ¹⁹³	Pavellić százados	1026		
A 11. (2. báni) határérezred 4. zászlóalja ¹⁹⁴	Jarisburg százados	1165		
A 10. (1. báni) és 11. (2. báni) határérezred népfelkelői ¹⁹⁵	Kussurić őrnagy	5467		
3. háromfontos gyalogüteg	Lončar hadnagy	75	27	6
A báni huszárezred egy százada ¹⁹⁶	-	125	125	
	A dandár összege	9178	152	6
	A hadosztály összege	15389	329	12
3. hadosztály	Johann Schmidl vezérőrnagy, hadosztályparancsnok			
	Franz Grammont báró, ezredes, dandárparancsnok			
A 10. (1. báni) határérezred 3. zászlóalja	Geramb alezredes	1311		
A 11. (2. báni) határérezred 3. zászlóalja	Jarisburg százados	1312		
A 4. (szluini) határérezred 4. zászlóalja ¹⁹⁷	Mudrovčić alezredes	1316		
A 4. (szluini) határérezred népfelkelői ¹⁹⁸		2832		
A 10. és 11. (1. és 2. báni) határérezred szerzésánjai ¹⁹⁹	Albert Jellačić százados	278		
A báni huszárezred egy százada ²⁰⁰	?	125	125	
2. háromfontos gyalogüteg	Eggenberger főhadnagy	74	28	6
	A dandár összege	7248	153	6

¹⁹³ Az alakulat nem szerepel az 1848. szeptember eleji hadrendben. Valószínűleg a 10. (1. báni) és 11. (2. báni) határérezred közös népfelkelő zászlóaljából alakították meg. A létszámot az október 18-i hadrend alapján adtuk meg, s az ott szereplő számot levontuk a népfelkelő zászlóalj létszámából.

¹⁹⁴ Az alakulat nem szerepel az 1848. szeptember eleji hadrendben. Valószínűleg a 10. (1. báni) és 11. (2. báni) határérezred közös népfelkelő zászlóaljából alakították meg. A létszámot az október 18-i hadrend alapján adtuk meg, s az ott szereplő számot levontuk a népfelkelő zászlóalj létszámából.

¹⁹⁵ Az alakulat 1848. szeptember eleji létszámából levontuk a 10. (1. báni) és 11. (2. báni) határérezred időközben megalakított 4. zászlóaljainak október 18-i létszámát.

¹⁹⁶ Az alakulat összlétszámát a szeptember eleji hadrend 1000 főben adja meg. Ez – nyolc századdal számolva – 125 fős századlétszámokat jelent.

¹⁹⁷ A szeptember eleji hadrendben mint ogulini és szluini népfelkelő zászlóalj szerepel.

¹⁹⁸ A szeptember eleji hadrendben együtt szerepel az ogulini népfelkelőkkel, akikből később egy 2600 főnyi, Pákozd előtt kettéosztott zászlóaljat hoztak létre. A szeptember eleji létszámból levontuk ezt a 2600 főt, így kaptuk ezt az adatot.

¹⁹⁹ 1848. szeptember elején együtt szerepeltek a szluini határérezred szerzésánjaival. A létszámot az akkori létszám harmadolásával számítottuk ki.

²⁰⁰ Az alakulat összlétszámát a szeptember eleji hadrend 1000 főben adja meg. Ez – nyolc századdal számolva – 125 fős századlétszámokat jelent.

<i>Csapat</i>	<i>Parancsnok</i>	<i>Ember</i>	<i>Ló</i>	<i>Löveg</i>
	Kuzman Todorović vezérőrnagy, dandárparancsnok			
A 8. (gradiskai) határőrezred 1. zászlóalja	Urm őrnagy	1253		
A 2. (otocsáci) határőrezred 3. zászlóalja	Wimmer százados	1401		
A 3. (ogulini) határőrezred 4. zászlóalja ²⁰¹	Knezević alezredes	1106		
Az 1. (likai) határőrezred népfelkelői ²⁰²	Klobučarić őrnagy	4670		
A 2. (otocsáci) határőrezred népfelkelői ²⁰³	Dmitrasinović őrnagy	3493		
Az 1. (likai) és 2. (otocsáci) határőrezred szerezsánjai	Albert Jellačić százados	348		
4. háromfontos gyalogüteg ²⁰⁴	Schrinner hadnagy	?	?	6
	A dandár összege	12 271		6
	Franz Sedelmayer von Seefeld ezredes, dandárparancsnok			
A 7. (Hardegg) vértesezred három osztálya ²⁰⁵	Adam Stauffer alezredes	649	649	
A 7. (Kress) könnyűlovasezred 1. őrnagy osztálya ²⁰⁶	Kaminski őrnagy	292	281	
Báni huszárezred három százada ²⁰⁷	Kamenjak őrnagy ²⁰⁸	375	375	
3. hatfontos gyalogüteg	Miksch főhadnagy	104	60	6
5. vegyes üteg ²⁰⁹	Petit hadnagy	78	47	6
1. röppentyűüteg	Kaufmann hadnagy	33	15	6
2. röppentyűüteg	Leinmüller főtűzmester	32	15	6
	A dandár összege	1563	1442	24
	A hadosztály összege	20 961	1595	36
A három hadosztály összege		50 458	2339	60

²⁰¹ Az alakulat nem szerepel az 1848. szeptember eleji hadrendben. Valószínűleg a vegyes ogulin-szluini népfelkelő zászlóalj szluini kontingenséből alakították meg. A létszámot az október 18-i hadrend alapján adtuk meg, s az ott szereplő számot levontuk a két népfelkelő zászlóalj létszámából.

²⁰² Az alakulat az 1848. szeptember eleji hadrendben együtt szerepelt a 2. (otocsáci) határőrezred népfelkelőivel. Az akkori létszámot kettéosztottuk.

²⁰³ Az alakulat az 1848. szeptember eleji hadrendben együtt szerepelt az 1. (likai) határőrezred népfelkelőivel. Az akkori létszámot kettéosztottuk, s ez utóbbiból levontuk az időközben megalakított 4. zászlóalj létszámát az október 18-i hadrend alapján.

²⁰⁴ A szeptember eleji hadrendben még nem szerepel.

²⁰⁵ A létszámot az október 18-i hadrend alapján adtuk meg.

²⁰⁶ A létszámot az 1848. szept. 19-i, Marcaliban kelt kimutatás alapján adtuk meg. KA KM Präs. 1848:5255.

²⁰⁷ Az alakulat létszámát a szeptember eleji hadrend 1000 főben adja meg. Ez – nyolc századdal számolva – 125 fős századlétszámokat jelent.

²⁰⁸ Az október 18-i hadrend alapján.

²⁰⁹ A szeptember eleji hadrendben még nem található. Az október 18-i hadrendben Petit a 9. hatfontos gyalogüteg parancsnokaként szerepel.

2.

Sukoró, 1848. szeptember 29.

A magyar hadsereg hadrendje a pákozdi csatában²¹⁰

Hadttestparancsnok: Móga János altábornagy

Vezérkari főnök: Josef Kollmann honvéd őrnagy

<i>Gyalog- század</i>	<i>Lovas- század</i>	<i>Csapat</i>	<i>Parancsnok</i>	<i>Ember</i>	<i>Ló</i>	<i>Löveg</i>
		Jobbszárny	Josef Millpökh alezredes Szirányi Ernő százados vezérkari tiszt			
6		A 48. (Ernő) gyalogezred 3. zászlóalja	Franz Begg őrnagy	670		
6		A 60. (Wasa) gyalogezred 1. zászlóalja	Alois Wiedersperg százados	500		
6		A dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség 1. (1. pesti) zászlóalja	Ivánka Imre őrnagy	1000		
6		A dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség 2. (2. pesti) zászlóalja	Guyon Richárd őrnagy	1000		
6		A dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség 3. (Hont és Esztergom megyei) zászlóalja	Heley Ignác százados	1000		
6		A dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség 4. (nógrádi) zászlóalja	Horváth Pál százados	1000		
6		A dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 3. (tolnai) zászlóalja	Perczel Miklós őrnagy	1180		
	2	9. (Miklós) huszárezred	Szegedy Imre őrnagy	200	200	
		3. fél hatfontos honvéd gyalogüteg	Strakoniczky Bazil főhadnagy	40	60	4
		A dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség (Ivánka) gyalogütege	Mihálovics József hadnagy	40		4
42	2	Összesen		6630	260	8

²¹⁰ A létszámok rekonstrukciójánál az utközethez legközelebb eső utolsó harcrendek adatait használtuk. MNL OL H 103. Csány László kormánybiztos iratai. Komáromban lefoglalt iratok. No. 121. (szeptember 21.), 197. (szeptember 23., 25.), 227. (szeptember. 28.). Lehetőleg mindig a szeptember 25-i adatot vettük figyelembe, mert a szeptember 28-i létszámok kerekítettnek tűnnek. Ha valamelyik alakulat létszáma egyikben sem szerepel, az október 3-i létszámot tüntettük fel. Hadtörténelmi Levéltár. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. 2/209. A jobbszárny összetételét Ivánka 1881. 20–21. o. alapján adtam meg, mert ennek adatait a különböző visszaemlékezések és hírlapi tudósítások is megerősítik.

<i>Gyalog- század</i>	<i>Lovas- század</i>	<i>Csapat</i>	<i>Parancsnok</i>	<i>Ember</i>	<i>Ló</i>	<i>Löveg</i>
		Centrum	Franz Holtsche vezérőrnagy Bayer József főhadnagy vezérkari tiszt			
4		34. (Porosz herceg) gyalogezred 2. zászlóalj ²¹¹	Széll József őrnagy	400		
4		Cordier gránátos zászlóalj	Johann Weissel őrnagy	307		
6		1. honvéd zászlóalj	Lázár György őrnagy	900		
6		A tiszáninnyi önkéntes mozgó nemzetőrség borsodi zászlóalja	Vay Lajos őrnagy	1262		
	2	9. (Miklós) huszárezred	Békeffy József őrnagy	200	200	
	2	4. (Sándor) huszárezred alezredesi osztálya	Teodor Schloissnig százados	200	200	
		4. hatfontos cs. kir. gyalogüteget	Karl Jungwirth főhadnagy	112	66	6
		1. hatfontos honvéd lovasüteget	Adorján László hadnagy	145	115	8
		2. hatfontos honvéd lovasüteget	Mack József főhadnagy	117	76	6
		1. fél hatfontos honvéd gyalogüteget	Gruber Fülöp hadnagy	72	58	4
		3. fél hatfontos honvéd gyalogüteget ²¹²	?	99	32	4
20	4	Összesen		3814	747	28
		Balszárny	Répásy Mihály őrnagy Albrecht főhadnagy vezérkari tiszt.			
6		7. honvédzászlóalj	Karl Zinnern őrnagy	964		
6		Zrínyi szabadcsapat	Perczel Mór (rang nélkül)	950		
	5	6. (Württemberg) huszárezred	Répásy Mihály őrnagy	580	580	
		2. cs. kir. hatfontos lovasüteget	Franz Helm százados	113	76	6
18	5	Összesen		2607	656	6

²¹¹ Az alakulat másik két százada a Felvidéken állomásozott.

²¹² Erre az alakulatra lásd: *Hatala* 1898. 12–13. o.

<i>Gyalog- század</i>	<i>Lovas- század</i>	<i>Csapat</i>	<i>Parancsnok</i>	<i>Ember</i>	<i>Ló</i>	<i>Löveg</i>
		Tartalék	Teleki Ádám vezérőrnagy			
6		A 34. (Porosz herceg) gyalopezred 1. zászlóaljja	Győzey Vince százados	600		
6		14. honvédszászlóalj	Inczédy László őrnagy	665		
16		dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1. (veszprémi) zászlóalj 2. (moson-győr-soproni) zászlóalj 4. (somogyi) zászlóalj	Kosztolányi Mór őrnagy Kun Géza százados Zichy Manó őrnagy Tallián Károly őrnagy	2800		
	4	4. (Sándor) huszárezred	Karger Ferdinand őrnagy	400	400	
		Kosztolányi felszeretlen lövegei				4
22	4	Összesen		4465	400	4
102	15	Teljes összeg		17516	2287	46

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

CW	Cernierung Wiens
MNL OL HM Ált.	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok
KA KM Präs.	Kriegsarchiv, Wien, Kriegsministerium, Präsidiale
KA AFA Karton 1894. Kr.- sl. A., resp. I. AK. u. J.	Kriegsarchiv, Wien, Alte Feldakten, Kroatisch-slovenische [!] Armee, resp. I. Armeekorps unter Jellachich, dessen Operation gegen Wien.
KA MMTO	Kriegsarchiv, Wien, Archiv des Militär Maria-Theresien Ordens

Irodalom

- Andrássy* 1912. *Andrássy Gyula a pákozdi csatáról. Történelmi Szemle*, 1912. 587–589. o.
- Bach* 1853. *Franz Bach: Otočaner Regiments-Geschichte. Vom Ursprung dieser Gegend, ihrer Bevölkerung und ihrer Schicksale. Karlstadt, 1851–1853.*
- Csány* 1998. I. *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. (Zalai Gyűjtemény 44.) I. k. Zalaegerszeg, 1998.*
- Dobrossy* 1998. *Dobrossy István (szerk.): Borsod és Miskolc 1848–1849-ben. Naplók, töredékek, visszaemlékezések. Miskolc, 1998.*
- Görgey – Katona* 1980. *Görgey István: 1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár. S. a. r. Katona Tamás. (Bibliotheca Historica) Budapest, 1980.*
- Hatala* 1898. *Hatala Péter: Ötven év előtt. 1848-iki márczius 15-től Világosig. Budapest, 1898.*
- Hauptmann* 1975. I–II. *Ferdinand Hauptmann: Jelačić's Kriegszug nach Ungarn 1848. (Zur Kunde Südosteuropas II/5. Historisches Institut der Universität Graz, Abt. Südosteuropäische Geschichte) I–II. k. Graz, 1975.*
- Hermann* 1995. *Hermann Róbert: A drávai hadtest hadműveleti naplója. In: Molnár András (szerk.): Hadtörténelmi tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Zalaegerszeg, 1995. 165–210. o.*
- Hermann* 2008/a. *Hermann Róbert: Pákozdi kérdőjelek. In: A Drávától a Lajtaig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez. Budapest, 2008. 77–112. o.*
- Hermann* 2008/b. *Hermann Róbert: A Drávától a Lajtaig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez. Budapest, 2008.*
- Hermann* 2010. *Hermann Róbert: Az 1848. őszi dunántúli hadjárat és a pákozdi csata. – A pákozdi csatáról szóló hadijelentések. In: Főhajtás. Katonai Emlékpark Pákozdi. Szerk. Vermes Judit. Budapest, 2010. 5–72. o.*
- HK* *Hadtörténelmi Közlemények*
- Horváth* 1968. *Horváth Árpád: A Tolna megyei 1848-as szabadságharcosok nyomában. In: Dr. Puskás Attila (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből I. k. Szekszárd, 1968. 85–138. o.*
- Ivánka* 1881. *Ivánka Imre: Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben 1848 június végétől október végeig. Budapest, 1881.*
- Iványosi-Szabó* 1988. *Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. Kecskemét, 1988.*
- Jenei* 1966. *Jenei Károly: A pákozdi csata. Fejér Megyei Szemle, 3. (1966) 1–2. sz. 5–27. o.*
- KLÖM* XIII. *Kossuth Lajos összes munkái. XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. S. a. r. Barta István. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) Budapest, 1952.*
- MT* *Marczius Tizenötödike, 1848.*
- Neustaedter* 1942. II. *Joseph Neustaedter: Le ban Jelačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848. Bibliothèque de L'Institut Français de Zagreb. Première Série. Tome I–II. Zagreb, 1942.*
- OSzK* *Országos Széchényi Könyvtár*

- Perczel* 1977. *Perczel Miklós*: Naplóm az emigrációból. S. a. r. *Závodszy Géza*. [I. k.] Budapest, 1977.
- Rosty* 1861. *Rosty Zsigmond*: Jellacsicscsali [sic!] csatározások. In: *Vahot Imre – Gánóczy Flóris*: Honvédek könyve. Történelmi Adattár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból. I. k. 58–71. o. Pest, 1861.
- Rupprecht von Virtsolog* 1871. *Coloman Rupprecht von Virtsolog*: Geschichte des k. k. 60. Linien-Infanterie-Regimentes gegenwärtig Gustav Prinz von Wasa. Wien, 1871.
- Spira* 2000. *Spira György*: Egy nagy meseköltő műveiből: Jellačić regéi Pákozdról. In: *Ugyanó*: Vad tűzzel. Budapest, 2000. 144–177. o.
- Szabó* 1875. *Sz[abó] Gy[örgy]*: Egy Honvéd-köztüzér élete 1848/9-ben. Budapest, 1875.
- Szirondi* 1850. A 71-dik zászlóalj története. Egy honvédszázados elbeszélése után. In: *Szirondi [Birányi Ákos]*: Forradalmi képcsarnok. Regény és való 1848 és 1849-ből. I. füzet. Emich Gusztáv sajátja, Pest, 1850. 109–147. o.
- Terray* 1989. *Terray Barnabás*: Veszprém megyei utóvédharcok a pákozdi csata előtt 1848-ban. [Busbak Ádám nógrádi önkéntes mozgó nemzetőr hadnagy emlékirata]. Veszprémi Történelmi Tár, 1989. I. k. 93–100. o.
- Urbán* 1999. II. Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta *Urbán Aladár*. Budapest, 1999. II. k.
- V. Waldapfel* 1952. II. *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. II. k. Budapest, 1952.
- Vendrei* 1888. I-II. *Vendrei [Asserman] Ferenc*: Nagy-Becskerektől Pákozdig. *Budapesti Szemle*, 1888. 55. k. 383–402. o.; 56. k. 64–87. o.
- Zámbelly* 1889. *Zámbelly Lajos*: Emlékiratok 1848/49-ből. *Hazánk*, (szerk. *Abafi Lajos*.) XI. k. 1889. 173–190., 267–279., 354–369. o.